1

יומנים וזכרונות מאוחרים: נשים זקנות מהרייך בגיטו טרזין

אניטה טרסי

ענת ברכה ירס

יומנים וזיכרונות מאוחרים: נשים זקנות מהרייך בגיטו טרזין

המפגש עם יצירותיהם של ציירי גיטו טרזין מלמד על ההתרשמות העמוקה של הציירים מחיי הסבל של הזקנים בגיטו. יצירות רבות משל ציירי הגיטו מתמקדות בנושאים כמו רעב, צפיפות, חולי כשהדמויות המרכזיות ביצירות הם זקנים וזקנות. בציורים הללו רוב הקשישים נראים מורעבים, עומדים בפני התמוטטות ומוות קשה לתאר מי הם היו לפני שהפכו לכאלה, לפני שאבד להם צלם אנוש[1].

בציורים מגיטו טרזין המתארים את הרעב ואת השפעותיו על הסובלים ממנו עומדות דמויות הזקנים כמודל עיקרי של הסבל הזה. לעומת גטאות אחרים בהם היו ילדים מודל שכיח בציורי מוות ורעב, ציירי גיטו טרזין לא ראו ילדים רעבים ברחובות הגיטו. בכתביהם של רבים מאסירי הגיטו, מתוארים זקנים וזקנות, בעיקר כאלה שהגיעו מהרייך, כפי שהם נראו בעיניהם של אסירים צ׳כים.

הרופא, הצייר והמשורר, דר׳ קרל פליישמן (Karel Fleischmann), מראשי מחלקת הבריאות, ברשימות שהותיר בגיטו כתב:

״אתה רואה ישישות רזות ורעבות, בקושי עומדות על רגליהן מרוב תשישות, באיזה תאווה, פראות, נחרצות, מתנפלות על הדוד המרוקן, ממנו חילקו קודם תפוחי אדמה, על מנת לגרד ממנו את השאריות. המשגיח מגרש אותן בכוח, מנתק אותן מהסירים, אך הן מתגוננות, מתקוטטות, צועקות בכעס, לא שונות מעופות טרף, אותן מגרש האדם העויין משללם״[2].

התאור הכתוב של פליישמן דומה למתואר בציוריו[3]. התאורים מעוררים רחמים, מקוממים את הצופה והקורא כנגד אי הצדק, אך לא עולה מהם מפגש אישי בין הצייר לבין הדמויות שהוא מצייר, בין הצופה העתידי לבין הנשים הזקנות, קרבנות הרעב. הקשישות נתפסות כולן כשייכות לקבוצה הסובלת ביותר בגיטו, נבנה סביבן סטראוטיפ ״הנשים הזקנות מן הרייך״, מורעבות, בודדות, חולות, כובעים על ראשיהן וידיהן נתונות בכסיות. מחשבותיהן ורגשותיהן של אותן זקנות נעלמים מפנינו. כיצד חוו הן את הרעב, את הבדידות ואת החולי, האם תמונת עצמן בעינהן היתה דומה לזו העולה מן הציורים ומתאוריהם של האסירים.

הרצון להבין אותן ואת אופן התמודדותן עם הסובבים בגיטו הוביל אותי לחפש בארכיון ״בית טרזין״ את מה שנותר מחייהן בעדויות, בזכרונות וביומנים.

נשים זקנות שנשלחו מגרמניה לטרזיינשטאט רשמו בגיטו זכרונות ויומנים שנשתמרו אחרי המלחמה ואחרים שנכתבו מיד אחרי השחרור.

בעזרת הזכרונות הכתובים שלהן, אנסה לאתר נקודות מפנה בחייהן שהשפיעו על תפיסת עולמן, על המערכת הערכית שלהן ועל זהותן. ההנחה המובילה את הניתוח היא שיש להתרחשות ההיסטורית בתקופת השואה השפעה על מרכיבי הזהות האישית, על הערכים ועל תפיסת העולם של מי שחוו אותה. השאלה מתחדדת כשמדובר בנשים קשישות, בנות 65 ומעלה. האם הן שונות

מנשים צעירות ביכולת ההסתגלות לתנאים החדשים ובאופן השפעת האירועים על המערכת הערכית ועל הזהות הנשית שלהן.

******

החיים והמוות

הבידול הכפוי והכרזת היהדות כיסוד זר ועוין עירערו את הקיום הפיזי והרוחני של יהודי גרמניה שהיו מושרשים היטב בתרבות הגרמנית. משבר הזהות, שהחל בימיו הראשונים של הרייך השלישי, היה משותף לכל יהודי מעבר להבדלי גיל, מין או מצב כלכלי. נשים קשישות, שבימי מלחמת העולם הראשונה דאגו לבעלים ובנים שהשתתפו בה והזדהו עם הכאב שבמפלה ועם התקווה שבהקמת רפובליקה דמוקראטית, מצאו עצמן עתה תוהות לאיזה עולם הן שייכות. ככלל, היתה לנשים אלה זיקה רופפת בלבד למורשת הרוחנית היהודית. כיהודים רבים אחרים הן יצאו, עם עלית הנאציזם, למסע התקרבות אל המרכיב היהודי של זהותן. בינואר 1933, ימים אחדים לפני עלייתו של היטלר לשילטון, נפתח בברלין מוזיאון למורשת יהודית. לרבים מהמבקרים הצעירים במוזיאון היה זה מפגש ראשון עם התרבות היהודית. גיבושה של זהות יהודית היה אז לצורך עמוק נוכח הכפשת היהדות על ידי הסביבה. מוסדות יהודים לקחו על עצמם אירגון חיי התרבות, החינוך, הסעד, וככל שהחמירו הרדיפות עודדו את המשפחות להגר אל מחוץ לגרמניה[4].

רוב יהודי גרמניה פירשו את מסע ההתקרבות ליהדות ומוסדותיה כתשובה למצב חולף, ושמרו בקפדנות על השורשיהם הגרמניים שייאפשרו להם בעתיד חזרה לגיטימית אל חיק החברה הגרמנית לאחר התמוטטות השילטון הנאצי. אלה שלא הצליחו להסתגל למצב החדש ולא עזבו את המדינה נמצאו במצב משבר קיצוני[5].

קהילות הערים הקטנות היו קרבן ראשון לשנאה הנאצית והיו גם הראשונות להתפרק. אנשיהן חפשו מקלט בערים הגדולות, באנונימיות של המטרופולין. משפחות עברו מעיר לעיר, מדירה לדירה, חיו במצב של שינויים מתמידים. באפריל 1938 יותר מ- 60% מכלל העסקים של היהודים שוב לא היו קיימים. 60,000 יהודים היו חסרי פרנסה. עד אוקטובר 1938, עוד לפני "ליל הבדולח", התפרקו קהילות יהודיות בכ- 400 ערים ברחבי גרמניה[6].

ההתרחשויות בגרמניה הנאצית גרמו לאכזבה וליאוש עמוקים, והיו שבחרו בעקבותיהן בהתאבדות כמוצא יחיד מן המצוקה. בשנים 1932-1934, נרשמו כ- 350 מקרי התאבדות של יהודים, שיעור גבוה ב- 50% משיעור ההתאבדויות באוכלוסיה הכללית. התאבדות היתה אקט קיצוני ביותר ואלה שנקטו בה בפועל היו מעטים, אך העלאת רעיון ההתאבדות והדיון בו כאופציה קיימת, היו עדות למשבר ערכים עמוק. תופעה זו נתפסה כמשמעותית ביותר, כפי שמעידה פניה פומבית, מאמצע 1933, של ראשי קהילת קלן (Cologne) ורבניה אל חברי הקהילה, גברים ונשים:

"Maintain your courage and will to live, preserve your confidence in God and in yourself! Do not take the path into darkness from which there is not return. Think of those whom you must leave behind in all their sorrow and affliction; think of human and Jewish destiny; do not lose hope for better future!" [7].

אין ראיות לכך שפנייה זו נתקבלה באוזן קשבת או הצליחה לשנות במשהו את כוונות היהודים. גברים ונשים חפשו במוסדות הקהילה השונים תשובה למצוקותיהם. הארגונים מצידם ניסו למלא תפקיד זה.

הגברים היו הראשונים שעמדו בסכנה מיידית להאסר ולהשלח למחנות ריכוז. ארגוני הנשים עודדו נשים לדרבן את אבותיהן, בעליהן ובניהן לעזוב את גרמניה, אפילו בגפם, אם לא הייתה ברירה אחרת. הנשים נשארו עם המשפחה וטיפלו בהורים זקנים, שלא יכלו או לא הסכימו לעזוב. אחרי ליל הבדולח יצאה קריאה מפורשת מארגון הנשים היהודיות (The League of Jewish Women) להורים הזקנים בדרישה "לשחרר את בנותיהם מחובת הטיפול בהורים", גם אם הבנות מרגישות צורך חזק בכך, על ההורים לשכנע אותן לעזוב את גרמניה מייד[8].

בספרות המחקרית העוסקת בתאור ובניתוח מניעים להתאבדות בשנים הראשונות לנאציזם, ובדיווחים מהתקופה, הוגדרו רוב המאבדים עצמם לדעת כיהודים שהתבוללו, כאלה שחיו מנותקים משורשיהם היהודים וראו עצמם כבני הלאום הגרמני. עלייתו של היטלר ומימוש רעיונותיו האנטישמיים, שלא פסחו גם על אלה שוויתרו על יהדותם, היו מכה ניצחת לזהותם ותפיסת העולם שלהם. חזרה למקורות היהודים היתה בשביל רובם בלתי אפשרית. בכתבי החוקרים ורושמי המסמכים אין התייחסות להבדלים בין המינים.

אף שאין באפשרותי להוכיח זאת, סביר להניח שבתקופה זו התאבדו נשים פחות מגברים. על פי מאמרה של החוקרת מריון א. קפלן (Marion A. Kaplan) עסקו נשים בעיקר בטיפול בבית ובבני משפחתן. הדבר חל גם על אילו מביניהן שסייעו בעבודתן לפרנסת בני הבית, בעיקר במסגרת עסקים משפחתיים. נשים נשאו באחריות לתפקוד הבית והמשפחה, לקיום המסורת ומנהגי היהדות, למפגשים תרבותיים ולקשרים עם המשפחה הרחבה[9]. על פי קפלן, גם בקרב משפחות שהתרחקו במכוון מהיהדות, נותרה זהות יהודית מסויימת. תהליכי השינוי היו יותר בגדר אקולטורציה מאשר התבוללות טוטלית. במידה רבה היו אחראיות לכך הנשים. היו ביניהן שהנהיגו בביתן את חג המולד ועם זאת ערכו לבניהם טקסי בר-מצווה וכדומה. נשים שמרו יותר מגברים על קירבה ליהדות מבלי שהדבר פגע במעמד ובקידום הכלכלי של משפחתיהן. בזכרונות אישיים מוזכרות סבתות שעדיין שמרו על כשרות והקפידו על נוהגי החגים, נשים הרבו לצום ביום כיפור מהגברים ואף היו ביניהן ששמרו על כל יתר מצוות הדת[10]. במצב המשברי שנוצר עם עליית הנאציזם היתה חזרתן של נשים לחיק היהדות והקהילה קלה יותר מזו של הגברים והעלבון על הדחייה מצד החברה הגרמנית היה צורב פחות. נשים היו חשופות יומיום לסבלם של הילדים ובני הנוער אשר חוו בבתי הספר, בקרב החברים וברחובות את הפירוש החדש להיותם יהודים. נשים צעירות, רעיות ואמהות החזיקו מעמד למען אלה שהיו תלויים בהן, בתמיכתן הרגשית והמוסרית ובטיפולן הפיזי היומיומי[11]. ניתוח זכרונותיהן של נשים זקנות מלמד על השיקולים השונים שהניעו נשים, במגוון נסיבות, לשים קץ לחייהן. לא נוכל להסיק מכאן על הבדלים בין אלו לבין שיקוליהם של גברים.

ההתרחשויות הראשונות שנתפסו כתמורות בעיני הנשים הקשישות וצויינו בזכרונותיהן כנקודת מפנה ברדיפות הנאצים אותן, הם אירועי שנת 1941, חובת הרישום, מסירת הרכוש, הכנות לקראת הטרנספורטים וריכוז היהודים בבתי דירות יעודיים, היו לאירועים טראומטים, שהותירו את הנשים ללא אשליות לגבי העתיד. נראה שהגרוע בשלב זה היה מסירת הדירה וחיפוש אחרי

מגורים חדשים. בעיני האדוויג אמס (Hedwig Ems) בת ה- 72, נפתחה מסכת הרדיפות נגדה כאשר נדרשה לעזוב את מקום מגוריה ובנקודת זמן זו היא פותחת את זכרונותיה הכתובים. מאותו זמן ועד שעזבה את ברלין היה עיקר דאגתה למצוא לה קורת גג. בחיבורה נזכרות בטווח זמן של שנה וחצי, שבע דירות שונות, בהן התגוררה, ברובן פרקי זמן קצרים ביותר, חודש באחת מהן וכמעט שנה במקום מגוריה האחרון, לפני הגרוש. החיפושים אחר קורת גג והמעבר התכוף ממקום למקום העמידו אותה בפני מציאות קשה לאישה בגילה. בהקשר זה מעלה האדוויג אמס בפעם הראשונה את האפשרות לשלוח יד בנפשה:

"We seriously considered suicide"[12].

האדוויג אמס סיפרה בזכרונותיה על שאלה שהיתה נשמעת תדירות, בנוסח כזה או אחר, בין יהודי ברלין, מאוקטובר 1941, עם תחילת הטרנספורטים למזרח:

"Are you going to commit suicide or will you let them deport you?[13]

חמישה גברים ושבע נשים מבני משפחתה הקרובה, בני דודים של האדוויג אמס, התאבדו[14]. התאבדות היה בעיניה ובעיני יהודים, בני דורה בגרמניה פתרון הגיוני למצוקות הזמנים. הבחירה בין החידלון לבין החרדה המתמדת מפני איש האס אס הבא לגזול רכושה או למסור זימון לקראת יציאה לטרנספורט היתה דילמה משותפת לכל היהודים שעדיין שהו בגרמניה, בעיקר המבוגרים, שלא עלה בידם להגר או למצוא מסתור הולם.

בדו"ח על פעולת הקהילה היהודית בברלין בשנים 1941-1943, שכתבה אחרי המלחמה הילגארד הנשל (Hilgard Henschel), מי שהייתה אישתו של היו"ר האחרון של קהילת ברלין מוריץ הנשל (Moritz Henschel), רשומים פרטים על פינוי היהודים מן העיר ברלין. בדו"ח מזכירה הילגארד הנשל את תופעת ההתאבדויות בקרב היהודים שפונו מבתיהם למקום ריכוז לקראת שילוחם בטרנספורטים למזרח. בטרנספורט הראשון, ב- 15 ו- 16 באוקטובר 1941, נקראו יהודים להתייצב לטרנספורט באופן פתאומי, מתוך חוסר אונים. היו בינהם שבחרו לבלוע רעל (כדור ורונל). הילגארד הנשל, בהתייחסה לביצוע הפינוי הראשון מברלין רשמה: "ההתנגדות היחידה האפשרית היתה איבוד לדעת"[15].

התופעה המשיכה להתקיים בכל פעם שיצא טרנספורט, או כאשר רווחו שמועות על יציאה קרובה של טרנספורט. כך "בראשית ינואר [1943], כשנפוצו שמועות על פינוי מזורז, רבו המקרים של איבוד לדעת. בנובמבר 1942 חלה עליה מבהילה בעקומת מספרי המתאבדים. בזמן זה כבר הייתה מחלקה מיוחדת [לטיפול במתאבדים] בבית החולים היהודי. רובם הגיעו לשם גוססים, לא היו מספיק מיטות, השכיבו אותם על דרגשי עץ, שלחנות טיפול וכ"ו"[16].

האדוויג אמס מתיחסת בזכרונותיה אל מעשה ההתאבדות כדרך פעולה אפשרית, שהיא שוקלת בכובד ראש מול האופציות האחרות. אמס התייחסה בהרחבה למחשבות ההתאבדות האישית שלה.

"At the time, I would have had plenty of opportunity for suicide. Nobody would have missed me in that house for weeks. I had corresponded about my intention with Richard. He had asked not to do this as he can urgently need me after the war for himself and his little boy"[17].

אין לנו מידע על החלוקה לפי מין של מקרי ההתאבדות. החוקרים המעטים שכתבו על כך מייחסים את התופעה לגברים ולנשים באופן שווה[18]. יחד עם זאת, האדוויג אמס מעלה בזכרונותיה נימוק המשכנע אותה, וודאי שפעל כך גם על נשים אחרות, להחזיק מעמד. תפקידי האמהות שבנה הועיד להאדוויג אמס מספקים לה מקור עידוד וכוח בזמנים הקשים[19].

הבחירה בין התאבדות לבין יציאה בטרנספורט, שעשו נשים יהודיות עוד בהיותן בברלין, מצביעה על שינוי מהותי בתפיסתן את מותן. המוות, בסיטואציה שיצרו הנאצים, נראה כשיחרור מהסבל הפיזי והרוחני שהן עתידות לחוות, ומהכורח להתמודד עם שינוי הערכים המתחייב מהחיים הצפויים, כפליטות בפולין, או כאסירות במחנות ריכוז. הבחירה בחיים הייתה כרוכה בהתמודדות עם עתיד בלתי ידוע, הכרוך בניתוק ממסכת הערכים ותפיסות העולם על פיהן חיו, הקימו משפחות וחינכו את ילדיהן.

נשים יהודיות רבות שהגיעו מגרמניה לטרזיינשטאט ראו בהתאבדות אופציה אפשרית. עוד בדרך מתחנת הרכבת לטרזיינשטאט עולה מחדש במחשבותיה של אליזבט ארגוטינסקי (Elsbeth Argutinsky) רעיון ההתאבדות:

"צעדנו למקום המרוחק כשלושה קילומטר מתחנת הרכבת עם מטען היד שלנו בגשם וסופת שלג, כל זה אחרי נסיעה ארוכה ומעייפת. מחשבתי היחידה היתה חרטה שלא לקחתי ורונל לפני כן"[20].

קטה מנדה (Kaethe Mende), בת 65, שהגיעה מברלין לטרזין בספטמבר 1942, תארה רשמים מהימים הראשונים בגיטו:

"התמותה הייתה רבה מאד, בייחוד בשבועות הראשונים. לפי זכרוני מתו כמעט עשרים בני אדם. כשליש מהאוכלוסיה החדשה. מדובר באנשים קשישים שעקב הזעזועים והיאוש נפטרו מבלי לחלות קודם. פשוט כבו"[21].

בזכרונותיה של ילדה בשם אינגה אוארבכר (Inge Auerbacher) מוזכרים הימים הראשונים בטרזין באותו הקשר. זמן קצר לאחר שהגיעה לגיטו, עם אביה, הבחינו שניהם בגבר קשיש שעמד לקפוץ מפתח בעליית הגג של קסרקטין דרזדן. להפתעתם זיהו אותו כאחד מאנשי הטרנספורט שלהם. האב הצליח לדחוף אותו חזרה אל הבנין ולאחר שיחה ממושכת ודברי עידוד מרובים שכנע אותו לוותר על רעיון הקפיצה. בבוקר המחרת, כאשר יצאו לחצר הקסרקטין הבחינו בגופתו של אותו קשיש מוטלת בחצר[22]. המסע ברכבת, הדרך המתישה מהתחנה לעיר המבצר טרזין, הביקורת ב"שלויסה", המפגש עם תנאיי הקיום בגיטו התרחשו לעיתים בתוך פחות מ- 24 שעות. בימים הראשונים היו הקשישים כמוכי הלם[23]. לגביהם המצב היה קשה לאין ערוך, משום שתנאיי המגורים והסניטציה שלהם היו מהגרועים בגיטו. האדוויג אמס כתבה על הכאב הקשה באובדן ידידים, איתם ציפתה להפגש עם בואה לגיטו, אשר לא הצליחו להתגבר על הלם הימים הראשונים:

"The next morning I went to "Magdeburg" to get some adresses. That was a bitter errand. Those that I asked about had either never come to Theresienstadt; or had already died...and above all, my relatives Loewenstein. They obviously had committed suicide, as they both had died the same day. As I know they had taken Luminal along, there is hardly any doubt. I was completely down when I heard this news"[24].

אלזה דורמיצר (Else Dormitzer), משוררת, ילידת ברלין 1877, הגיעה לגיטו טרזין מווסטרבורק (Westerbork) יחד עם 295 יהודים הולנדים שנשלחו לטרזין בפברואר 1943[25]. בזכרונותיה רשמה:

"באחד הימים אושפזה אצלנו אישה מבוגרת שסירבה לקבל מזון כלשהו, כי לא רצתה לחיות. למרות כל המאמצים להצילה, איש לא הצליח להשפיע ולשנות את החלטתה הנחרצת. ואמנם כעבור שמונה ימים נפטרה האישה מרעב: היא באמת לא לקחה מזון לפיה בשום צורה שהיא"[26].

רזי ווגליין (Resi Weglein), הגיעה לגיטו בשנת 1942 כשהייתה בת 48, מאולם (Ulm)- גרמניה, היא עבדה במשך כל שנותיה בטרזין, עד ליום השחרור, כאחות בחדר חולים לגברים, בעיקר קשישים מהרייך. בזכרונותיה רשמה:

"יום יום מתו בחדר מס' 60 חמישה או שישה גברים. היו שעצביהם לא עמדו להם והתאבדו ולא נסינו להחזירם לחיים. אין ספור אנשים סיימו את חייהם מרצונם בקפצם מהבלוסטרדות ומחלונות בעליית הגג. מראה המתאבדים היה מחריד, כל עצמותיהם היו שבורות. בתקופה זו היינו כל כך קשוחים שהתפעלנו מגבורתם של המתאבדים והרגשנו יותר קנאה מצער"[27].

לחיים בגיטו נלווה כל העת המוות. על פי התרשמותה של האדוויג אמס מתו בכל יום בטרזניישטאט בין 120 ל 150 איש:

"When one crossed the street one saw continuously men who carried a wooden board with a body covered with only a thin cloth. This was terrible. There were memorial services for those who had died. In a large basement 24-30 coffins stood next to or on top of each other. A rabbi apoke. Then the coffins were carried out and put on a large truck. One could follow a few steps, and that was the end of the Ghetto. The truck went around the corner, and what happened then one did not know"[28].

תאורים מדוייקים של אמס ונשים נוספות מן הרייך לגבי נוהגי הקבורה בטרזין מרמזים על כך שהן נהגו להשתתף לעתים קרובות בטקסי הלויה. התקופה עליה כותבות אמס ואחרות, בין ספטמבר 1942 למרץ 1943, היא מהקשות בקורות הגיטו. הצפיפות הגיע בספטמבר 42 לשיא של כ- 54,000 יהודים בעיר, שנועדה ל- 7,000 תושבים. כתוצאה מהצפיפות, העדר תנאיים סניטרים, מחסור באמצעים רפואיים, תזונה לקוייה וחורף קשה פרצו מגפות מהם נפטרו בגיטו, בעיקר זקנים, בשיעור שלא היה לו תקדים[29].

אלזבט ארגוטינסקי שהגיעה לגיטו בפברואר 1943 תארה את טקס הקבורה בגיטו, שהשתנה בעקבות מספר הפטירות הרב. ב- 1 במאי 1943 רשמה ביומנה:

"כאן שורפים את המתים בצוותא ושום מצבה לא מזכירה את קיומם של הטובים והרעים, של החשובים והחשובים פחות. הם פשוט נעלמים וכך זה יהיה כנראה באירופה החדשה ובעולם שייתגבש אחרי המאבקים האיומים האלה, מחיקת הזהות הפרטית, מסה קולקטיבית בקיום ובאי קיום"[30].

ארגוטינסקי רואה בשינוי טקסי הקבורה סימן ברור לקיצו של העולם כפי שהיה קיים לפני הנאציזם. בעיניה השינויים המתקיימים בגיטו נוכח מצוקות הזמנים, הם עדות למהפך ערכים באירופה ובעולם כולו, אין אפשרות לחזור אל המוסכמות הקודמים. על פי הבנתה חשפה מלחמת השרידה בגיטו אמת חדשה על טבע האדם והחברה ששוב אי אפשר יהיה להתעלם ממנה. מדבריה משתמעת השלמה עם אובדן הערכים הישנים שכשלו.

תופעת הנאציזם גרמה זעזוע לכל אמות המידה של האנושות. ערכי היסוד של החברה הליברלית, שהעמידו במרכז את הפרט ואת חרותו, טולטלו טלטלה קשה. בתפיסת עולמן של הנשים הקשישות יוצאות הרייך חלו בשנים אלה שינוים מפליגים באשר לערך החיים והמוות. החיים חדלו להיות מקודשים, המוות הפך לפתרון מפתה לעיתים. שינוי זה לא נעלם עם נפילת הנאציזם. עם השחרור מהמחנות וחזרתן למקומות מוצאן של קומץ הנשים הקשישות ששרדו, בא הכאב שבאובדן עולם הערכים שאבד והספקות ליוו אותן עד ימיהן האחרונים.

בהתייחסה לחוויית השחרור כתבה האדוויג אמס:

"The arrival in Berlin was the deeply depressing end of those horrible years. This sad arrival was only the beginning of the unbelievable grief as it become certainty that Richard would never return. I had always hoped and counted on a reunion. Had I known then how things would happen, I would have taken my life"[31].

****

אובדן החרות

לפני הגירוש, בהיותן "חופשיות", היה הזימון לקראת פינוי, האיום העיקרי בפניו עמדו יהודיות הרייך הקשישות. רווחו בקהל שמועות על אופן מהלך הטרנספורטים. נשים הכינו עצמן לקראת המסע. הן ארזו מזוודות ותרמילי גב ומילאו בהם מצעים, כלי מטבח, בגדים, תרופות, כלי תפירה, כלי כתיבה וציור, צילומים משפחתיים, ספרים, תכשיטים וחפצים אחרים במשקל 50 קג', כמותר על פי הפקודה הגרמנית. ההכנות לקראת הטרנספורטים הגבירו את המתח והפחד שנלוו לציפיה. כל צילצול בפעמון היה גורם חרדה קשה.

קטה ברסלאואר (Kathe Breslauer), ילידת ברלין 1869 רשמה על כך בזכרונותיה:

"חפצי לבוש נבחרו בקפדנות והחבילות עמדו מוכנות לנסיעה, אמנם עוד שנה השאירו אותנו בדירתנו. אך לא הייתה שימחה במעוננו, הרגשנו בודדים ומבודדים; ברחוב לא העז איש לברך אותנו לשלום, רק פה ושם סר אלינו ידיד אמיץ שהביא לנו דברי מחיה שלא יכולנו להשיג בעצמנו. בכל השכונה ידעו על יציאתנו הקרובה, נישאלנו אם יש לנו חפצים למכירה, מפות שולחן, רהיטים וכו'. עם כל דפיקה בדלת נפל עלינו פחד, שמא הם באים. היינו במצב רוח כזה ירוד ואמרנו לעצמנו יהיה אשר יהיה עלינו להעלם. והנה באה פקודת הפנוי לטרזיינשטאט. נאמר [על טרזיינשטאט] שישנם בעיר בתי הבראה ובתי אבות וכי זהו מקום שגרמניה יכולה להתפאר בו. גם אם לא האמנו בכל הפרטים, קיווינו ונטינו להאמין שהמצב בטרזיינשטאט סביר. למרות זאת עלינו בלב כבד על המשאית שהמתינה לנו"[32].

באותם חדשים המתינה בביתה, גם בברלין, האדוויג אמס, הזוכרת רעד, שיתוק והלם עם קבלת ההודעה להמתין בביתה למשאית הפנוי ב- 22 באוקטובר. היא מתארת בכתביה את האכזבה על חולשתה בעת קבלת הידיעה, הרי היתה זו במידה מסויימת הדרך שבחרה בה[33]. לעומת זאת, שונה באופיו תאורה את ריכוז היהודים בבית הזקנים:

"It was evening when we finally arrived in the Great Hamburg Strasse where we had been expected for hours. This was the former Old Age Home which had now become the gathering face for the people who were to be deported to Theresienstadt. I was taken to a room with four

other women. In the Great Hamburg Strasse it was not too bad. I met a lot of acquaintances. Had not the transport threatened in the background, it would have been quite bearable"[34].

אמס הרגישה מוגנת לאחר ימים רבים של פחד. נשים כמוה, אחיות לגורל, התחלקו אתה במה שהיה. המרוץ אחרי קורת גג הסתיים, צלצול הפעמון חדל לאיים. אמס לא התלוננה על בגדיה שנגנבו ממנה בזמן הבדיקה והיתה אסירת תודה על שנותרו לה כל שכבות הלבוש שעטתה על עצמה לקראת היציאה, ארבעה עשר פרטי לבוש, אלה יהיו כל בגדיה בגיטו[35].

בחודשים אוקטובר, נובמבר 1942 יצאו טרנספורטים מברלין אל שטחי הפרוטקטוראט. ברכבת הגיעו עד תחנת בוהושוביצה (Bauschowitz), מהלך שלושה קילומטר מטרזין. בדרך הרגלית אל הגיטו הגיעו לאוזני האחיות ברסלאואר שמועות על האמת בדבר גיטו טרזיינשטאט:

"ספרו לנו העוזרים על הסבל הצפוי לנו. דיור גרוע, רעב, חוסר נוחיות. דברים אלה עמדו בניגוד מוחלט לכל מה שסיפרו לנו בברלין"[36].

עם יתר האסירים עשו הנשים את הדרך לגיטו, ברגל, אחרי שעתיים הגיעו, באפיסת כוחות. המצטרפות החדשות הובלו אל צריף ה"שלויסה"[37]. שם, בשעת בדיקת החפצים שוב נלקחו מהן פריטים שונים. מהאדוויג אמס לקחו את מעט הרכוש שעוד החזיקה בו: תרמוס, פנס, תרופות. אחר כך הובלו בשבילי הגיטו לעבר המגורים. למעלה מחמישים מיטות עץ, "לוחות עץ" לדבריה של אמס. בכל חדר. עוד באותו לילה- ביקור ראשון בבית שימוש:

"I did not trust my eyes when we were taken to a room where the toilets stood next to each other, six in a row. It seemed impossible to me to use them. We were not alone in this room, others were sitting there, and one of them got sick... I felt desperately unhappy. My only thought was to make an end of this misery as soon as possible. I was glad I had veronal with me, which no one had discovered in checking my things"[38].

הימים הראשונים בגיטו היו מלווים בגילויים קשים, כרוכים בכאב, באכזבה ובהשפלה. האמת שמאחורי חומות העיר נחשפה בפני האסירות החדשות: החרמת הרכוש ב"שלוייסה", הקסרקטינים וחדרי המגורים, המיטות והמחראות. למרות תחושותיה הקשות של אמס בזמן הסיור בבתי השימוש, היא עשתה צרכיה וחזרה לישון על לוח העץ שנועד לה, בקומה השלישית. כל הלילה הקפידה לא לזוז בשנתה מפחד פן תיפול. הבוקר הביא גילויים נוספים על חמרת המצב: פישפשים ופרעושים במזרונים, החדר לא היה אלא אורווה דמויית כלא שחלונותיה מסורגים. הדיכאון הציף אותה. שתי נשים ותיקות, הבחינו בדכאונה ונחמו אותה: את תתרגלי לזה בדיוק כמו שאנחנו התרגלנו. לאט, לאט אמס התאוששה. שוב בחרה לוותר על אופציית ההתאבדות וללמוד ולהסתגל למערכת התקנות והחוקים בגיטו.

אלזבט ארגוטינסקי כתבה יומן בגיטו, זהו היומן היחיד של אישה זקנה שתורגם לעברית ועמד לרשותי באת כתיבת מחקר זה. הוא פותח חלון דרכו ניתן להציץ כמעט בזמן אמת לתוך עולמה ולתוך ההתרחשות בגיטו.

15 במרץ 1943:

"מה מחרידה ההכרה שמשלנו נותרו כל כך מעטים. כמה קשה להתרגל לאבדן מושגים כמו אסטטיקה, תרבות ואינדיוידואליזם, כמה בלתי אפשרי לאמץ לעצמנו, כביכול את הרגליהם של הבלתי תרבותיים ביותר! אך בכל

זאת ההתחלה לא הייתה קשה ביותר, כי טרם סבלנו מרעב, עדיין היינו בעלי אומץ, בריאות וכוח נפשי ולעתים שמחים ומרוצים שאנחנו מסתדרים על אף הכל. אחרי שבועיים באמת כבר התרגלנו, אפילו למחראות שנמצאו בחצר"[39].

25 במרץ 1943 :

"המאבק הממושך עם האנשים החיים בצפיפות דורש כל כך הרבה כח ועצבים. המגורים והרעב הם שני הגורמים שקשה להתמודד איתם"[40].

הסתגלות האסירות לצפיפות ולרעש תמידים, לצורת האכילה, לאיכות המזון והמים, מרמזים על גמישות ביכולתן של נשים זקנות גם הן, לשבור מוסכמות והרגלים במצב קיצוני. גמישות זו אפשרה להן לשרוד בתנאי הגיטו תוך ויתור על ערכים והרגלים שבמסגרתם גדלו וחייו ולאורם חינכו את ילדיהם. לעתים חלמו על הימים בהם תוכלנה לשוב ולישון על מיטה מוצעת ונקיה, לשבת ליד שולחן אוכל מבהיק וערוך כהילכתו, לבשל שוב ארוחות נהדרות.

הגמישות בנוהגי האכילה התפתחה לאיטה, היה זה תהליך הסתגלות שנימשך ימים רבים. רזי ווגליין תארה את המזון וחלוקתו במשך היום, כפי שחוו זאת היא ואימה הזקנה :

"חילקו קפה בחצר. בחבית גדולה ומלוכלכת היה זה נוזל עכור בטעם מי מדמנה, אדם אחד חילק, לכל מי שהחזיק תלוש מזון, רבע ליטר מהנוזל הזה. המונים עמדו בתור, לרוב כאלה שמקרוב באו. שמחנו מאד לפגוש בינהם מכרים. בשעה 11 חולקה ארוחת צהריים, מרק מימי חסר תוכן, 200 גרם תפוחי אדמה שחורים ועשירית הליטר רוטב בלתי ניתן לזיהוי. בימים הראשונים עוד החזקנו מלאי של לחם ונקניק וויתרנו על הארוחה, אחר כך אכלנו כל מה שקיבלנו וחלינו כולנו. אמא ואני קבלנו אוכל בעליית הגג, המתנו שם בדוחק שעתיים בקרוב לחלוקת המזון. פעם בכל ארבעה ימים חולק לתושבים לחם. בכל יום שישי חולקו 50 גרם סוכר ושלוש פעמים בשבוע קיבל כל אסיר 20 גרם מרגרינה. חלוקת המזון לא התנהלה בשלווה. האנשים עמדו בתורים ארוכים, לפעמים שעה וחצי, עד שזכו לקבל את מנת האוכל הדל והקר. העמידה הממושכת בתור, בכל תנאי מזג אוויר, גרמה מרירות רבה. המצב היה גרוע במיוחד כאשר הגיעו טרנספורטים חדשים. האנשים החדשים סבלו שבועות עד שהתרגלו למנות האוכל הזעומות ולטיבן הירוד. הנסיון לימד אותנו שאפשר לחנך את הקיבה. היו חלקים בקסרקטין דרזדן שלא היו בהם צינורות מים והובלנו אליהם מים מהבאר בחצר, היו תמיד אנשים שהמתינו לחלוקת מים. בתחילה היו ימים בהם לא הגיעו מים בכלל, או מים אדומים שלא ניתן היה להשתמש בהם. מאוחר יותר הרחיבו היהודים את רשת אספקת המים, אך בכל זאת היה צורך, בחודשי הקיץ, לשאוב מים מן הבארות בחצרות ולהעבירם לקומות העליונות. הלחם הובא אלינו על גבי עגלות קבורה, שנאספו למטרה זו מקהילות צ׳כיה. הזדעזענו מכך בתחילה, אך בסופו של דבר קבלנו בשמחה את מנות הלחם שלנו, אפילו מעגלת קבורה. לעתים היה הלחם מעופש, אכלנו אותו גם כך מחוסר ברירה. לרוב הזקנים נגרמו מכך בעיות עיכול"[41].

אישה זקנה, ידידת משפחה של רזי הגיעה אליה בחיפוש אחר מזון :

"עליזה באה אלי כל יום כדי לקבל פרוסת לחם. מהלחם שלי לא יכולתי לתת לה, אך היא סבלה קשה מהרעב ולא הייתה מפונקת ואכלה ברצון את מנות הלחם שנותרו מן הנפטרים"[42].

ככל שהציק לאדוויג אמס הרעב, בכל זאת היתה תמיד חלוקת הלחם כרוכה בשבילה בהתגברות על סלידתה מרמת הנקיון ומאופן החלוקה :

"A bad chapter was also the getting of bread. Especially for me as I am so fussy. Many women had to go to a certain room to pick up the loaves and they were often women with whom I would not have shaken hands. They carried the loaves in their dirty coats. This was

awfull. It did not help if I went along. The loaves were first put on top of each other and counted, then they were cut. It was impossible that I carried myself. It was fortunate for me that I could always eat out of my own little pot and with my own spoon that I washed myself. But in spite of all I have eaten the bread. I did wipe it with a napkin but that was really only a symbolic gesture"[43].

המצב החדש מולו ניצבו הנשים חייב שינוי במערכת הערכית שלהן ובזהות האישית שלהן. הסתגלות לשותפות בגורל קיבוצי של נשים יהודיות בסביבה כפוייה ובלתי מתפשרת היתה כרוכה בוויתור על פרטיות, בחשיפה מתמדת, בהשלמה עם צפיפות, העדר סדר וזוועמה.

האדוויג אמס, קטה ברסלאואר, אלזה דורמיצר, אלזבט ארגוטינסקי, קטה מנדה ואחרות כמותן, מקבלות את כללי המשחק החדשים, בתוקף ההכרעה המוקדמת לחיות, לשרוד עד סוף המלחמה ולשוב ולפגוש את יקיריהן.

אך החיים בגיטו דרשו יותר מהסתגלות לאובדן החרות, לצפיפות, לרעב ולתנאים פיזים קשים. בגיטו טרזין היה פחד מתמיד מפני השילוחים למזרח. האדוויג אמס בהתייחסה לטרנספורטים רשמה:

"I asked Mrs. Hahn about Mrs. Wahrenberg and heard that she had already been deported from Theresienstadt with a transport. I could not believe my ears. I had not idea that one could be dragged away from here to other concentration camps. These transports are the saddest chapter of Threresienstadt. There could be a rumor, "Have you already heard? At any moment there is going to be a transport", again and again this was whispered, until one day it became reality. In the middle of the night employees of the barracks appeared and took notices around which came from "Magdeburg". It aws puzzling to the end by which rule the SS picked those poor victims. One time it was said that only those over 70 were sent away, another time only those that were able to work. There were always different rumors, but they were never correct. There was not one person in Theresienstadt who would not have trembled when those notices were taken around"[44].

חודש אחרי בואה של האדוויג אמס הגיע לגיטו קטה ברסלאואר, כבר בימים הראשונים לשהותה בטרזין הבחינה בתמונה מוזרה:

"הייתה לי ברחוב התרשמות קשה ביותר: תורים ארוכים לאין סוף- אנשים רצוצים, צועדים בקושי ובאיטיות אל תחנת הרכבת באושביצה. היה זה משלוח למזרח. חזיון מזעזע, אנשים נראו כנכנעים לגורלם ואינם מסוגלים להביע את המתחולל בליבם פנימה. לא אשכח מראה זה לעולם. לחוויה הקשה נוסף גם הפחד, מתי יגיע תורך? פחד זה לא הרפה משך כל השהות בטרזין והיה גרוע ומר אף יותר מהרעב שסבלנו ממנו קשות"[45].

למרות שלא ידעו לאן מובלים האסירים ראו הקשישים בטרנספורט גזר דין מוות. המחשבה על הסתגלות מחודשת למחנה אחר, שעל פי ההגיון הגרמני המוכר ועל פי הנסיון היהודי, היה חייב להיות גרוע מטרזין, נתפסה בעיני הנשים מן הרייך כסוף הדרך. מעבר לפחד מתמיד, לא ניתן כמעט לעשות דבר, היה זה בעיקר עניין של מזל וגם, במידה פחותה, שאלה של פרוטקציה. לחרדה

מפני הטרנספורטים היו נתונים כל יהודי הגיטו, גם אלה שנכללו ברשימות בני החסות של האלטסטנראט.

הנשים הזקנות ניסו 'להתעלם' מסכנה זו לעצמן. ברוב הזכרונות מוזכרת התופעה כמצערת ביותר ומפחידה, אך כל הנשים מן הרייך שאת זכרונותיהן קראתי שוחררו בטרזין עם סיום המלחמה.

נשים זקנות נותרו בטרזין אחרי השילוחים הגדולים בספטמבר-אוקטובר 1944. הנאצים הניחו להן, אולי מפני שחשבו שמותן קרוב ממילא. בין הנשים הזקנות שנשלחו בטרנספורטים למזרח לפני ספטמבר 1944 לא חזרה אף אחת. הסיכוי היחידי שלהן להשאר בחיים היה בהשארותן בגיטו. תנאי זה כשלעצמו לא הבטיח חיים. משך שנות קיום הגיטו נפטרו ממחלות ומרעב 19,874 נשים, 12,955 יוצאות הרייך ומהן 10,424 קשישות מגיל 65 ומעלה[46].

בסיפרו של זדנק לדרר (Zdenek Lederer) **גיטו טרזיינשטאט** (Ghetto Theresienstadt) מוצגת סטטיסטיקה של התמותה בגטו ממחלות שונות. חלק מאותן מחלות אופיניות במובהק לגיל הזקנה. כתוצאה ממחלת האנטריטיס (Gastro enteritis), מחלת מעיים מדבקת שהייתה נפוצה בקרב הזקנים בגיטו, נפטרו 5,641 נשים; מהפרעות תפקוד בשל סניליות (מוות ברעב) נפטרו 4,466 נשים; ממחלות לב: 2,799. כל אלה מחלות זיקנה שרק צעירות מעטות חלו בהן ומתו. באוגוסט 1942, תקופת שיא האיכלוס, חיו בגיטו, על פי לדרר, 13,976 נשים בגיל 66 ומעלה, ובתחילת נובמבר 1944, נותרו מהן בגיטו רק 2,816 כלומר כעשרים אחוז[47].

נשים קשישות לא מעטות הגיעו לגיטו עם בעליהן. המאמץ להשיג מזון נוסף כדי לחזק ולעודד את הבעל הדועך היה עסוק מרכזי לנשים כאלה ולמרות המאמץ ראו אותם נחלשים, חולים ולבסוף מתים. בעדותה של ברלינאית, ילידת 1878, שהגיעה לטרזין עם בעלה בספטמבר 1942 וראויינה אחרי המלחמה על ידי ג.ה. אדלר (G.H. Adler), מסופר על המאמצים הרבים שעשתה כדי להציל חיי בעלה:

"בחודשים האחרונים לחיי בעלי יכולתי לבקר אותו מתי שרציתי, גם מחוץ לשעות הביקור הקבועות. רק בשעת ביקור הרופאים הייתי מתרחקת משם. בעלי סבל מרעב קשה. כדי להקל עליו הייתי עוברת מקסרקטין אחד למשנהו ומקיווה להשיג משהו תמורת דבר אחר. אמרתי לאנשים שאני זקוקה למזון לבעלי החולה. הצלחתי פה ושם להשיג משהו עבורו. עלה בידי להרוויח מעט בעבודת פדיקור, אותה ידעתי אף שלא למדתי מלאכה זו. רגלי הדיירים היו במצב רע. קפאון הרגליים ונזקים אחרים, עקב נעליים גרועות ומצב כללי ירוד, היו שכיחים מאד. עמלתי קשה למען הלקוחות שלי וטיפלתי בכ- 100 גברים ונשים מכל הגילים. לאחר סיום הטיפול קיבלתי פרוסת לחם אחת או שתיים, מרוחות במרגרינה, או שסוכר מפוזר עליהן. לעיתים קרובות קבלתי כשכר חתיכה או שתיים של מרגרינה, במישקל 10-20 גרם. השכר הנדיב ביותר שקבלתי פעם היה רבע ככר לחם במישקל 375 גרם. כל מה שעשיתי למען בעלי לא מנע את התדרדרותו. בסופו של דבר הגיע לבית החולים לחולים כרוניים, במבנה L504 וביום 29 בספטמבר 1943 נפטר. הוא החזיק מעמד בטרזיינשטאט במשך שנה ושבועיים"[48].

גברים בגילאים 66 ומעלה מתו יותר מנשים באותה קבוצת גיל, יחסית למספרם באוכלוסיה. על פי המידע הסטיסטי שמציג לדרר, היה שיא אוכלוסית הגברים בגיל 66 ומעלה 7,935 ובנובמבר 1944 נותרו בגיטו 1,248 מהם, כלומר חמישה עשר אחוז וחצי[49].

סימוכין רבים לנתונים אלה מצויים בעדויות הנשים. האדוויג אמס מעירה במשפט קצר: "רוב הגברים בטרזיינשטאט רעבו עד מוות"[50].

החוקרת סיביל מילטון (Sybil Milton) במאמרה על "נשים והשואה: המקרה של נשים גרמניות ונשים יהודיות מגרמניה" "Women and the Holocaust: The case of German and German Jewish Women") טוענת שלנשים יהודיות, ללא קשר לארץ המולדת שלהן, היו דרכי השרדות שונות מאלה של הגברים. נשים השקיעו בעבודות הבית כמעין תרפיה מעשית. האסטרטגיה הזאת אפשרה להן לחוש שליטה מסויימת על חייהן, הן פיתחו קשרים של מחוייבות על רקע אמונה דתית או פוליטית. לעתים השתמשו באסטרטגית ה'דמות הנעלמת', הנמכת פרופיל והסתתרות באלמוניות לא בולטת שאינה מעוררת חשדות. נשים היו גמישות יותר ומסוגלות לעמוד טוב יותר מגברים במצב של חוסר תזונה ורעב. על פי מחקרים על השפעת הרעב, שעשו רופאים יהודים בגטאות ובמחנות, נשים היו רגישות לפגעי הרעב פחות מגברים. לפי דעתה של החוקרת, נשים השכילו לשמור על הכוחות ולחלק את המעט שהיה בצורה נבונה יותר, נראה שמיומנויות שהיו להן כנשים ועקרות בית: לדאוג לבישול ולחלוקת מזון לכל המשפחה על פי החומרים שעמדו לרשותן, סייעו להן לשרוד בגיטו[51].

היכולת הטובה יותר של הנשים המבוגרות לחלוק במזון, "להרגיל את הקיבה לגודל הדרוש", לפי ניסוח של רזי ווגליין ולסבול פחות ממצב הרעב המתמיד, לא חיסנה אותן כנגד הדכאון בעקבות מותו של בעל או ידיד[52].

מתוך עדותה של אלזה דורמיצר: "בעלי ואני הוכנו בהלם האישפוז הטיפוסי ששיתק את כל דפוסי התנהגותנו. בעלי לא היה מסוגל עוד להחלים בעוד שאני התאמצתי והתאוששתי כבר למחרת היום כי הבנתי שאחרת אין לשרוד במחנה. תפקידי הראשון היה להשיג לבעלי, שהיה בן- 74 וחולה, מיטה כדי שלא ייאלץ לשכב על הרצפה. למרות כל הטיפול האפשרי לא יכולתי, לדאבוני, לעצור את התדרדרותו. הוא מת ב- 9 בדצמבר 1943 בחדר חולים כתוצאה מבצקת רעב. חודשים אחרי מות בעלי, רצוני לחיות הוחלש במידה ניכרת. אדישות תהומית נוכח הכל השתררה עלי. לעורר אותי מהתרדמה הזאת ידעה רק אחותי שהגיעה בעת ההיא למחנה שלנו"[53].

לעתים קרובות מזכירות נשים עזרה נפשית שזכו לה, מבת משפחה, או מנשים אחרות. לרבות מנשות הרייך הקשישות בטרזין, היו בני משפחה שנותרו בחיים מחוץ לגיטו. קרובים אלה היו מוקד געגועים ודאגה. היו מעטים שניתן להם לשלוח חבילות לאמהות הזקנות בגיטו. החבילות היו מקור אושר כפול, המזון שהכילו סייע לשפר את המאזן הקלורי, או שהוחלף בדבר מה חיוני אחר ובתעודת המשלוח ניתן היה לזהות את כתב היד של בן או בת רחוקים ולדעת, שלפחות בתאריך המשלוח, היו עדיין בין החיים.

היו קשישות מהרייך שהגיעו לגיטו עם בנותיהן, נשים בוגרות בעצמן, כמו רזי וולגין ואמה שהוזכרו כאן. ככל שניתן היה המשיכו האם ובתה להתגורר באותו חדר, לעיתים דרגש ליד דרגש ובנוכחותן יחד חיזקו ועודדו אחת את האחרת.

ד"ר קרל פליישמן, ברשימותיו על החיים בגיטו, הזכיר מקרה, הממחיש את המאמץ שעשו נשים קשישות רבות לשמור על תיפקודן כאימהות:

"כותבת גברת הילדה ווינר (Hilde Wiener), הגרה ב 225 L, מטרנספורט 25 / I: "ביום 26 בפברואר [1943] יחול יום הולדתה ה- 55 של בתי וברצוני לשמח אותה. היא עובדת כאן בבית כאחות וירדה מאד במשקל. לצערי לא מקבלות אחיות הבתים שום תוספת או מנות כפולות. אינני רוצה לעמוד ביום הולדתה בידיים ריקות בפעם הראשונה אחרי 55 שנים. מותר לי עתה להציג בקשותי? סוכר, מרגרינה, סולת, קמח, אטריות, פתיתי שבולת

שועל, קוביות מרק, גזר, כרוב, שום ובצל. אולי יש גם אבקת חלב? כמובן שאת הנקודות לקבלת מזון אעביר אליך". אני חוזר למשרד ומכתיב מהר מכתב למרת הילדה וינר, בו אני מברך בשם רשות הבריאות, את בתה ביום הולדתה ה- 55 (בת כמה האם?), אבל בצער רב אני מודיע לה שאין לנו מחסן מזון ואין לנו אפשרות להשיג דבר מהמבוקש"[54].

בכרטסת ארכיון בית טרזין מצאתי את תאריך הלידה של האם - 23.7.1864 ואת מועד שריפת גופתה בטרזין - יולי 1944.

אובדן החרות וההסתגלות לתנאי הקיום בגיטו הכתיבו שינויים מפליגים בדפוסי ההתנהגות של הנשים הזקנות שהצליחו להתקיים בו. הוויתור על נקיון ופרטיות, ההשפלה שברעב ותוצאותיו, המחלות והמוות, כל אלו היו למוקדים שסביבם התנהלו החיים. מלחמות הקיום, הפיזי והרוחני, קבעו אמות מידה חדשות, אותן קיבלו הנשים הזקנות ביכולת דומה לזו של הנשים הצעירות, בהבדל מהותי אחד, ככל שהנשים היו זקנות יותר תנאיי הקיום שלהן בגיטו היו אובייקטיבית גרועים יותר.

ה'הסתגלות' לתנאים ששררו במגורי הנשים הזקנות היו תנאי הכרחי לכל סיכוי לשרוד. בתוך שבוע עד שבועיים חלה הסתגלות, או לחילופין, ויתור על כל מאבק. היה זה סנדרום מוכר שהפסיכולוגים בגיטו התיחסו אליו. במאמר "Some Comments on the Psychology of Life in the Ghetto Terezin" של הפסיכולוג הצ'כי ז'ירי דיאמנט (Ziri Diamant), דן החוקר בשלב המפגש של אסירי הגיטו עם תנאיי הקיום שהיו מנת חלקם ועם הסביבה החדשה שהם עתידים לחיות בה. לפי דעתו היה מפגש זה כרוך במשבר מנטלי קיצוני, שכונה על ידי ויקטור פרנקל "Psychic Shock"[55].

בהמשך כותב דיאמנט:

This "psychic shock" could cause rapid death of weakened individuals, mainly elderly people, and in the case of others there usually was a more or less rapid adaptation to the new living conditions"[56].

האדוויג אמס, שרצתה למות אחרי ביקורה הראשון בבית השימוש, שינתה את דעתה לחלוטין לאחר זמן קצר:

"If one could not sleep one get to the toilet where there was always conversation . Anyway the toilet always served as meeting places where things were exchanged, there was bargaining, even cooking recipes were discussed. This happened though to stay there could in every respect only be called a punishment"[57].

מוקדי אור בודדים בחשכת הקיום בגיטו היו המפגשים בין הנשים - בעבודה, בחדרי המגורים, בתור לאוכל ובמחראות. הכמיהה לתמיכה, לידידות ולהשתתפות בקשייהן ובחוויותיהן של נשים אחרות עולה מן הזכרונות כצורך חיוני של האסירות. התמיכה והעזרה היו הדדיים. מי שהיתה נתמכת במיקרה אחד, נימצאה מושיטה כתף מסייעת במיקרה אחר. קשרים כאלה לא היו תלוייה בהכרות ממושכת או בידידות עמוקה. בקרב הנשים הקשישות הייתה התגייסות כללית אחת למען השנייה, הכל בהתאם למצבה של האישה, כישוריה ומעמדה בקבוצה. בקיומה של האחת היתה טמונה תקותה של האחרת לשרוד.

****

יהודים צ׳כים ויהודים גרמנים - מפגש תרבויות

עם הגיען לגיטו, נשות הרייך התנסו בקושי נוסף ובלתי צפוי. בעל כורחן נתפסו על ידי האסירים הותיקים כנציגות השפה, התרבות והמסורת הגרמנית השנואה. המפגש המאכזב ביניהן לבין היהודים הצ׳כים מוזכר ביומנים ובזכרונות לעתים קרובות בנימת עלבון ותמיהה.

כתבה על כך האדוויג אמס :

"We had imagined that in Czechoslovakia we would get into a friendly country, united with us in its hatred against Hitler and his cronies. What dissapointment for us that the Czechs hated us just as we hated Hitler. They held us responsible for the disaster that had befallen them. They did not see fellow sufferers in us but only Germans, whom they hated"[58].

באותו נושא כתבה קטה ברסלאואר :

״יחס מיוחד שרר בין היהודיות הצ׳כיות לבינינו היהודיות הגרמניות. הן העריכו אותנו כאויבים, כמו הגרמנים. הן טענו כי אנחנו בחרנו בהיטלר״[59]

יחס זה של היהודים הצ׳כים ליהודים שהגיעו לטרזין מגרמניה גרר בלבול זהות ובעיקבותיו תסכולים וקשיי קומוניקציה. הנשים מהרייך נראו בעיני הצ׳כים מגוחכות :

״אני רואה אותן, נשים לבנות שיער עם כובעים שחורים, שמלות שחורות וכסיות, עם מקלות הליכה בעלי ידית של כסף וארנקים אלגנטים, כאילו נסעו למקום מרפא. אבל הכל היה תמיד מקומט, מעוך, מלוכלך וספוג ריח הפרשות, תוצאות הנסיעה הממושכת בקרונות סגורים מבלי להתרחץ במשך ימים״[60].

הלבוש המגוחך, הנימוסים שלא התאימו למציאות הגיטו, השפה הגרמנית, המבטא והמינהגים שהיו חלק מתרבותן משך כל ימי חייהן, נתקלו בדחייה ברורה. קרל פליישמן, שהציטוט האחרון לקוח מכתביו, הזכיר ברשימותיו לא רק את המגוחך שבלבוש אלא גם את הפערים בתפיסת העולם בין יהודי צ׳כיה ליהודי גרמניה המתבוללים :

״מעניין מאד איך מתגלית כאן ההתבוללות. לא קשה להכיר יהודי מהרייך, מהפרוטקטוראט או מוינה. בולטים לעין גם סימני לבוש, מעילי פרווה ואלכים, כובעי פרווה או כובעים המכונים כובעי סקי, המזכירים בצורתם ובצבעם את יחידות המפלגה הנאצית. כמעט מיותר לדבר על אופי התבוללות מפני שהיא כל כך מגובשת ומקיפה הכל, עד כי לא ברור אם לפניך אדם יהודי בכלל. זה מעורר מחשבה, ניתן לומר שכל מה שבלתי נעים אצלנו נוצר, כנראה, על ידי אימרוץ של סימנים חיצוניים, לאו דווקא התכונות הטובות ביותר, של העמים הסובבים, מבלי שנוצר קשר מעמיק יותר. הצטברות וצמיחה של סימנים רגרסיבים מגיעות לבסוף לשיאן בדיסהרמוניה, אשר בצדק נדחית, הן מצדנו והן מהצד השני. נוצרות קריקטורות, המקוממות את השמיים ואת האנטישמיים באותה מידה״[61].

ד״ר קרל פליישמן, שבתפקידו כרופא אחראי במחלקת הבריאות בגיטו טיפל בנשים, גברים וילדים בני כל ארצות המוצא, עשה מאמצים גדולים לשפר את מצבם של הזקנים. ברשימותיו ניתן למצוא אמפטיה למצב הקשה והמשפיל בו נמצאו הזקנים והזקנות מן הרייך. דבריו החריפים על הכיעור בקריקטורה שיצרו יהודי גרמניה מעצמם הם חלק מדיון תאורטי על רקע אידאולוגי. למעשה הוא לא דחה איש, אך דבריו מצביעים על דרך חשיבה, שהייתה מקובלת בקרב יהודי צ׳כיה. היהודים הגרמנים נענשו על כך שנראו כה דומים לבני העם הגרמני שבקרבו חיו ועל ההתרחקות מכל מה שהיה יהודי. יהודי גרמניה המחישו, יותר מכל, את תקוות היהודים המתבוללים ואת כישלונם החרוץ.

מורכבות המפגש היתה קשורה גם למציאות החיים בגיטו. בחודש יוני 1942 הגיעו טרנספורטים רבים מצ׳כיה, מהרייך ומאוסטריה, האוכלוסיה בגיטו גדלה מעבר ליכולת ההנהגה המקומית לספק שרותים סבירים. על פי לדרר הגיעו לטרזין, בחודשים יוני עד ספטמבר 1942, 164 טרנספורטים. בחודש יולי הגיעו עוד 58 טרנספורטים ונוספה אוכלוסיה של 25,078 . זו תקופת שיא מבחינת קליטת יהודים לגיטו. הרכב אוכלוסית הגיטו השתנה לחלוטין. המצטרפים בתקופה זו היו 31,954 יהודים מן הרייך, 25,610 יהודים מצ׳כיה ו- 13,922 מאוסטריה[62].

המטבחים עבדו יום ולילה בהכנת מזון ולא היו די דוודים כדי להכין את כמות המרק הדרושה על פי ההקצבה היומית[63]. אזל מלאי העצים לבניית מיטות, חסרו מזרונים, כל פינה וכל עליית גג הפכו לחדרי מגורים, בהם ישנו אסירים על ריצפת הבטון החשופה[64]. חלף זמן עד שנאספו חומרים לבנית דרגשי לינה ונוצרו מקומות מחיה לכל האסירים. הצפיפות הגיעה לכדי 1.60 מטר מרובע לאדם, למגורים ולאיכסון רכושו, כולל מזוודה ופרטי לבוש[65].

אסירי הגיטו ציפו לבני משפחה וחברים שעדיין היו בפראג ובערי השדה בצ׳כיה. בואם של היהודים הצ׳כים היה לפיכך צפוי, אך הגעתם של יהודי הרייך ויהודי אוסטריה היה להפתעה לכולם.

גיטו טרזין היה מיועד, על פי הבטחה של הנאצים למנהיגי יהדות צ׳כיה, להיות עיר מקלט ליהודי הפרוטקטוראט. כבר בראשית קיומו של הגיטו התברר שהנאצים אינם עומדים בהבטחותיהם ואינם מתכוונים לקיים אותן בהמשך. כבר בחודשים הראשונים לקיום הגיטו, מדצמבר 1941 ועד יוני 1942, עד תחילת בואם של יהודי הרייך לגיטו, התגברו יהודי הפרוטקטוראט על אכזבות קשות שהנחיתו עליהם הנאצים. המכה הראשונה הייתה המתתם בתליה של תשעה יהודים צעירים בגין קניית עוגות בעיר ושליחת מכתבים הביתה. אחר כך החלו שילוחים של יהודים שזה מקרוב הגיעו לגיטו, מטרזין למזרח. מכה נוספת היו תנאי החיים שהגרמנים אפשרו ליהודים. ניתוק מוחלט מן העולם, הקצבת מזון זעומה, מגורים רעועים, שרותי סניטציה שאינם מספיקים לאוכלוסיה, חוסר תרופות ועוד.

למרות האכזבה והקשיים הצליחו ההנהגה ויהודי הגיטו להתארגן בקבוצות עבודה שעסקו, בין היתר בהכשרת הקסרקטינים שהעמדו לרשותם להיות חדרי מגורים לנשים ולגברים, מטבחים, בתי חולים, חדרי ילדים. כמו כן הוכשרו, בהוראת הנאצים, סדנאות ובתי מלאכה שיעזרו בתוצרתם למאמץ המלחמתי.

המצב הקשה הכביד על אוכלוסיית הגיטו, שהיתה אמנם אחידה מבחינת ארץ המוצא, כולם היו בני בוהמיה ומורביה, אך חלוקה בתפיסות העולם. ויכוחים על רקע אידאולוגי בין ציונים לבין "צ׳כים בני דת משה" ובין לאומנים לבין קומוניסטים היו שכיחים, אך עדיין רב היה המשותף מן המפריד. כל האסירים היו בני אותה תרבות, דברו באותה שפה, אהדו את אותן קבוצות ספורט והיו בעלי עבר משותף וקיוו להווה ועתיד משותפים. בואם של יהודי הרייך ויהודי אוסטריה במספרים גדולים כל כך, ללא הכנה מראש, שברה את אשליות יהודי צ׳כיה על טרזין כ׳מקלט לילה׳ עבורם[66].

אוכלוסית המגיעים מן הרייך התאפיינה באחוז גבוה של קשישים ובעיקר נשים זקנות. על פי לדרר, חיו בגיטו ב- 31.7.1942 בסך הכל 26,488 נשים יותר ממחציתן- 13,976 היו קשישות מעל גיל 66. אוכלוסית הגברים מנתה 16,915 מהם 7,935 בגילאי 66 ומעלה[67].

כוח האדם הנחוץ לטפול בזקנים לא היה בנמצא. זקנים וזקנות שינו את מראה הגיטו לחלוטין. הם נראו סובבים ברחובות בחיפוש אחר מזון, חלקם איבדו דרכם מבלי שידעו היכן מקומות מגוריהם. הצפיפות והזהמה גרמו למגפות ובעקבותיהן לתמותת קשישים בשעורים ללא תקדים בגיטו. יעקב אדלשטיין, ראש האלטסטנראט פנה אל המפקדה הגרמנית לבקש עזרה. בתשובה נאמר שחלק מיהודי הרייך יועבר לגיטו חדש בסביבות פוזנן[68].

על כך כתב ביומנו גונדה רדליך, מי שהיה אחראי על חינוך הנוער בגיטו:

8.9.1942

"כל הלילה הלכו הזקנים, גברים ונשים, להירשם. אילו אפשר היה לתת קצת אמון בגרמנים, הייתי מאמין, כי רוצים הם להיטיב את מצבם של היהודים מהרייך, כי שולחים רק יהודים מן הרייך. אבל אי אפשר להאמין לגרמנים. הם אויבים נוראים, מוזרים"[69].

17.9.1942

"2,000 אנשים זקנים יעזבו את הגיטו. הם יסעו בקרונות בהמה, אשר אין בהם ספסלים. חיים נוראים, מלחמת קיום נוראה"[70].

במשך חודש ספטמבר 1942 נשלחו למזרח עשרת אלפים זקנים וזקנות מן הרייך. חודש אחרי זה באה ההוראה להוציא 10,000 זקנים יוצאי הפרוטקטוראט בטרנספורטים למזרח.

5.10.1942

"ילך טרנספורט הזקנים. אב, אם, סב של אנשים, אשר עבדו פה חודשים. זה הפרס- גיטו בפולין, פסק דין מוות. מצב הרוח לא טוב. פחד ויאוש, רוגז, רוגז"[71].

שבת, 10.10.1942

"טרנספורטים של אנשים זקנים מאד, אזרחי הפרוטקטוראט. הילדים חייבים להשאר בטרזין" [72].

הקשישים הצ׳כים- הסבים, הסבתות והוריהם הזקנים של יוצאי צ׳כיה נשלחו למזרח. עיקר הזקנים שנותרו היו אלה שהגיעו מאוסטריה ומהרייך. הדבר הוסיף על מרירות הצ׳כים כלפי האסירים יוצאי גרמניה, שבגללם גורשו הצ׳כים למזרח וגיטו-עבודה צ׳כי הפך למושב זקנים גרמני[73].

רוזה סלומון (Rose Salomon), ילידת ברלין 1867, שהגיעה לטרזיינשטאט במאי 1943. רשמה בזכרונותיה:

"ניתן היה לצפות לקשרי סולידריות. גם הצ׳כים נזרקו מן הבתים, נושלו מהרכוש, נותקו מהקיום היומיומי והופרדו מיקיריהם בכפייה, כמו שעשו לנו. אך סולידריות זו לא באה לידי ביטוי. בשביל הצ׳כים לא היינו חברים לרדיפות אלא גרמנים שנואים. הם, דוברי גרמנית, יכלו להבין אותנו. אנחנו לא יכולנו להבין צ׳כית. הם היו במצב טוב משלנו בכל תחום"[74].

עם בואם של יהודי הרייך נעשו, בפקודת הנאצים, שינויים באיוש התפקידים בהנהגה היהודית של הגיטו. יוצאי הפרוטקטוראט הוותיקים, נושאי התפקידים שבנו את המחלקות יש מאין, כעסו על חילופי ההנהגה. חילופים אלה איימו על יכולתם של היהודים הצ׳כים לנהל את הגיטו בדרכם והולידו שנויי נוהלים בכיוונים שנראו שגויים בעיניהם.

אחת מנקודות המחלוקת הייתה בשאלת חלוקת המשאבים הדלים בין שכבות האוכלוסיה. בקרב חברי מועצת הזקנים הראשונה הייתה אחדות דעים באשר לחיוניות השמירה על חייהם של הצעירים. החלטה זו חייבה להקצות מנות מזון גדולות יותר לילדים ובני נוער. עם הצטרפותם של

נציגי היהודים מגרמניה, רובם זקנים, הועלתה סוגיה זו לדיון חוזר[75]. כללי חלוקת המזון נותרו כפי שהיו וילדים, צעירים ואנשים עובדים המשיכו לקבל תוספות מזון בשעורים שונים, על פי סוג העבודה שבצעו ומספר ימי העבודה שמילאו בחודש.

הויכוחים על דמות הגיטו לא הוגבלו לענין חלוקת המזון. היו תפיסות שונות בין יהודי גרמניה ליהודי צ׳כיה באשר לאופן חינוך את הנוער, לצורת ניהול בתי המשפט, למקומה של האידאולוגית הציונית בחיי הגיטו ועוד. מתחים אלה היו פרי של חיים ביחד על רקע מוצא שונה וגם על רקע פער דורות. יהודי גרמניה, שמקרוב באו, היו בני דור הוריהם של יוצאי צ׳כיה שניהלו את הגיטו[76].

הנשים הזקנות מן הרייך לא לקחו חלק במנהיגות הגיטו. המפגש שלהן עם המציאות הקיומית היה טראומתי ובלתי מובן. כבר בימים הראשונים נפגשו עם מקרים רבים של מוות נשים כמוהן:

"פני זיקנה, מצוקה, מחלה ואימה מוארים בדוחק על ידי מספר נרות, אחיות מתרוצצות, שרותים מאולתרים, אנשים גוססים. ערמת זבל אנושית, גוש ללא צורה, משהו שאין בו חיים, דבר המגיע אל קיצו ומתמוסס"[77].

עגלות מתים מסתובבות ברחובות הגיטו, מובילות את המתים. מאוחר יותר, נשים זקנות מובלות למגוריהן על גבי אותן עגלות. בערב שמשו העגלות לחלוקת לחם לאוכלוסיה כולה. על כל אלה נוספה הכרת תנאי המגורים והסניטציה, הכל נראה מטורף ובלתי מובן בעיני הנשים. איש לא הכין אותן לקראת הבאות. מהו אופי הגיטו, מה פשר החיים שם. הן הובאו לטרזין במהלך של תרמית. במקומות הריכוז הבטיחו להן הנאצים בתי אבות, בתי הבראה ומגורים מיוחדים ליוצאי הרייך. האשמה הוטלה עתה על אלה שלפי דעתן של קשישות הרייך נתפסו כבעלי הכח במקום. מבלי שהכירו את האסירים הצ׳כים, הם סווגו כעוינים ואפילו כשונאים.

עם האוכלוסיה הצ׳כית נפגשו ברחובות, במרפאות, בבתי חולים, בתור לאוכל או לקבלת שרותים שונים, בפניה לפקידים ופקידות. אם התנדבו לעבודה גם שם פגשו צ׳כים. שוב חשו מאויימות ודחויות מבלי שיבינו במה פשעו.

תחושת אי-הביטחון ליוותה אותן כבר זמן רב, עוד מימי ראשית הנאציזם, כאשר הפכו מנשים גאות ומקובלות בחברה לרדופות בשל יהודתן. הדחיה אילצה אותן להחליף את קבוצת השייכות ולהתקרב לשרשיהן היהודיים. כשהגיעו לטרזין שוב מצאו את עצמן מול שאלת זהות פתוחה, מי הן באמת.

למרות האכזבה לא השתנה דבר בתפיסתן את עצמן ואת זהותן. הן היו מיעוט בקרב העם הגרמני ונותרו מיעוט בקרב היהודים בגיטו. ההשלמה עם מציאות זו היתה כרוכה בוויתור על הציפייה למפגש סולידרי בין יהודים נרדפים על ידי אותו אוייב, כפי שביטאה זאת רוזה סלומון.

בקטע נוסף מביעה קטה סטארקה (Kathe Starke) בזכרונותיה את תחושותיה שלה ושל אביה באשר לאופן שבו יהודי גרמניה נתפסו בעיניי האחרים:

"כששקלנו אפשרות להגר אבי אמר שהוא לא רואה טעם בכך, מפני שאמנם בגרמניה אנו נתפסים כיהודים, אך מחוצה לה ייחשבו אותנו לגרמנים. בטרזיינשטאט היינו גרמנים"[78].

התופעה באה לידי ביטוי ביחסים בין האסירות בחדרי המגורים המעורבים, בטיפול הרפואי שקיבלו, ביכולת להפעיל פרוטקציה, להשיג מגורים טובים יותר, וכמובן בשיחות בקרב בני קבוצות הלאום השונות. הקשישות יוצאות גרמניה התקשו להבין את ה"סלנג" שהתפתח בפי הצ׳כים דוברי הגרמנית, שסילפו את השפה על פי הצרכים כדי למצוא שמות למקומות, לאירועים ולתפקידים בגיטו.

חווית המפגש ותחושת הדחיה הייתה משותפת לכל יהודי גרמניה ללא קשר עם גיל ומין. גם בזכרונותיהם של צעירים יש ביטוי להתמודדות בגיטו בין קבוצות מיעוט על רקע מוצא. עם חלוף הזמן פעלו חיי הגיטו ככור היתוך שמיזג את האוכלוסיות הללו, אך המגע הראשון היה כרוך בהתנגשות בכל שכבות האוכלוסיה, מהמנהיגות ועד בתי הילדים.

רזי ווגליין שעבדה כאחות בגיטו שיחזרה בזכרונותיה נסיון התקרבות:

"גם בקרב הצוות הרפואי המטפל היו מתחים. בתחילה לא נעמה להן נוכחותן של הגרמניות, אך כשהכירו אותנו יותר טוב התפתחה בינינו ידידות נחמדה. שוביניזם ולאומיות לא משפרים את האופי; הכרות הדדית וסובלנות מוליכות ליעדים נעלים יותר"[79].

אך היו עליות וירידות בנסיונות הללו, רזי ווגליין הוסיפה בהמשך:

"בשנה האחרונה [לקיום הגיטו] גרו בשני החדרים אחיות ממוצא צ'כי בלבד. הן נהנו מעמדה מועדפת בהיותן בארץ שלהן. אותנו ראו תמיד כפולשים ולא התחשבו בעובדה שלא מרצוננו הגענו למקום הארור הזה"[80].

הצעירים, שנפגשו במקומות עבודה משותפים ובפעילויות חברתיות ותרבותיות שונות, כגון דיונים בשאלות הקשורות לעתיד העם היהודי, התגברו מהר יותר על תחושות הזרות ועם הזמן טושטשו הבדלי המוצא בינהם. לעומתם, את הנשים הזקנות מן הרייך ליוו תחושות העלבון, החשדנות והקיפוח משך כל ימיהן בגיטו. ככלל, השתדלו הנשים לשמור על מגורים ועל עיסוקים בקרב קבוצת המוצא שלהן.

ביומנים ובזכרונות של נשות הרייך מתגלה פן נוסף למורכבות המפגש בין שתי התרבויות, הכרוך בתחושת עליונות תרבותית של יוצאות גרמניה. אלזבט ארגוטינסקי נתנה ביומנה ביטוי חד-משמעי לתחושות אלה.

15 במרץ 1943:

"התחילו חיים יחד עם אנשים ברמה תרבותית אחרת, מצב מחריד, שהביא אותנו לתבוסה מוחלטת. קשה לתאר את ההתנהגות הגסה בגיטו. זוהי עליתם של הבלתי תרבותיים, של האספסוף מלמטה למעלה. כולנו מתלוננים על ההתנהגות בגיטו. כל עוד חיו בקרב הארים, השתדלו היהודים להיות בסדר, עכשיו כל תגרן יהודי רוצה להיות מנהל...האנשים אינם אנטיפטים, אבל הם פרימיטיבים. בני משפחה בת חמש נפשות שותים כולם ישירות מקנקן קפה בעל זרבובית ארוכה וצרה ואף פעם אינם מנקים אותה כי רק מנקה בקבוקים עדין יכול לעבור בה. היגינה וטרזיינשטאט הם מושגים מנוגדים! גם על נקיון אלמנטרי קשה לשמור; אחד זורק את הזבל שלו על השני בלי התחשבות ואוי לזה הרוטן, בעיקר אם הוא אדם ממושמע מהרייך, מיד מתעוררת כלפיו מורת רוח. אנחנו, גם בגיטו, כאילו בארץ עויינת. הסיפור על סולידריות יהודית עולמית אינו נכון. יהודי צ'כיה מרגישים את עצמם צ'כים לאומיים, בעיקר הדור הצעיר שגדל בעשרים וחמש השנים האחרונות, המוצלחות, של המדינה הצ'כית. בנו, שהגורל כה החמיר עמנו, הם רואים את אויביהם, שותפים לאשמת המשטר הנאצי. גם כאן ההמון חסר מחשבה וכח שיפוט!"[81]

היו נסיונות מצד המנהיגות בגיטו לשפר את תנאי הדיור, התזונה והטיפול בזקנים. עובדים נשלחו, במסגרת שירות העבודה הכללי ושרותי המחלקה הסוציאלית לטפל בזקנים, להביא להם מזון ולעזור להם בארגון דרגשי הלינה ובשמירה על הנקיון.

בשנת 1943 אירגנו המדריכים שעבדו במסגרת מחלקת הנוער את מפעל "היד התומכת". במסגרתו היו נערים, בגילאים בין 14 ל- 17, מגיעים פעמיים או שלוש פעמים בשבוע אל חדרי הזקנים,

מנערים מזרונים, מביאים מזון, מברכים בימי הולדת, עורכים מופעים למסיבות, משוחחים עם הדיירים וקוראים להם מספרים. הפרוייקט בוצע בהתנדבות, אחרי שעות העבודה של הצעירים[82].

מאמר שכתב מדריך הנוער הצ׳כי, יוסף סטיאסני (Josef Stiassny), לעיתון **ואדם (Vedem)**, בטאון בית הנערים **L 417**, שבו התגורר, הוקדש כולו לשכנוע בני הנוער להשתתף בפרוייקט זה[83]. כותרת המאמר: "Slogan of the Day: The Young Help the Aged", ולהלן קטעים מתוך התרגום האנגלי של המאמר שיצא לאור בספר: **We are children just the same.**

"Respect for age, once personified in the beautiful white hair of your grandmother, your mother's mother, has disappeared. Today, old age is personified by the aged from Vienna, Berlin, Cologne, hundreds, thousands of strange, starving, sick people who need looking after, and who stand before you.

The aged from the Protectorate were transported in cattle wagons to the east that they might never (do you realize the terror of that word?) ever again see their children, their grandchildren.

Several old men and women from Germany live in Terezin today. They not only live in the ghetto, they live in a strange and let's be honest, hostile environment. Hunger, terrible conditions, illness and homesickness have caused bitterness, nervousness, mistrust, and a strong tendency to quarrel among these aged from Germany.

Somewhere in Poland the old, sick, starving, abandoned mother of your mother remembers. Let us regard them with the affectionate look of our childhood, let us refresh them with our youthful smile, let us support them with the strength of our manhood- the aged from Germany, the sick, the starving, the abandoned"[84].

מעדויות של בני נוער התברר שהזקנים והזקנות התיחסו בחשדנות לפעילות הנוער הצ׳כי. על רקע המציאות הקיומית של הגיטו נראים מעשי הנערים חריגים ובלתי סבירים. אחרי זמן, היו מקרים של התפתחות קירבה מסויימת בין קשישים לבין נערים ונערות, שמילאו עבורם מקומם של נכדים. בזכרונות שהגיעו לידי לא מצאתי איזכור לפרוייקט ה״יד התומכת״ מלבד הדו״ח שכתבה קלרה קארו (Klara Caro) בשנת 1946 לשרות המודיעין הבריטי. בדו״ח נזכר פרוייקט ה״יד התומכת״ במילים אלו:

״נערים היו העוזרים העקריים במלחמתנו נגד הזלזול בזקנים, שלבש לעתים צורה מכוערת ביותר, אפילו בידי ילדים קטנים. הם עזרו לנו למלא אחר מצוות ״כי בפני זיקנה תקום, כבד את הזקנים״. היו אלה הנערים, אשר בשבתות ובימי חג בקרו בבתי הזקנים על מנת לשיר שירים בפני הקשישים והחולים, כדי להפיג במשהו את האווירה הקודרת. היה אפשר לראות כיצד, לשמע השירה היהודית, היה עולה חיוך מבוייש על פניה חרושי הקמטים והנפולים של אישה זקנה ובודדה, בהזכרה בנכדיה ובימי העבר המאושרים״[85].

מפגשים בין אוכלוסיית הזקנים לבין צעירים ובוגרים התקיימו במטבחי החימום בקסרקטינים השונים, בהם היו זקנים וזקנות אחראים לסדר ולנקיון. קשישים הוצבו גם בכניסות לבתי השימוש שם היה תפקידם לעודד את המשתמשים לשמור על הנקיון ולרחיצת ידיים, כדי למנוע

הפצת מחלות מדבקות. בדואר עבדו נשים זקנות, בחלוקת חבילות ובהעברתן של חבילות חסרות בעלים למחלקת הנוער לשם חלוקת תוכנם לילדים הקטנים[86].

קשרים הדוקים יותר נרקמו בין נשים מן הרייך לבין נשים צ׳כיות שהיו חניכות התרבות הגרמנית, על רקע שפה משותפת, גיבורי תרבות דומה, אהבת מוזיקה, תאטרון ויצירה אמנותית.

עדותה ואוסף השירים של טרודה גרואג (Trude Groag) מצביעים על קשר שנוצר בינה לבין נשות הרייך הזקנות[87]. טרודה גרואג, התגוררה באולומוץ. יחד עם בעלה, בנה וכלתה הגיעה לגיטו בקיץ 1942, כשהיתה בת 52. לקראת המעבר לטרזין השתתפה בעירת מגוריה בקורס לאחיות, אחרי ששמעה שבגיטו זקוקים לאחיות, עבדה כאחות בבית החולים של הקהילה. בגיטו הצטרפה לכוחות העבודה של בית החולים הצמוד לשלוייסה וטיפלה באסירים חדשים שהגיעו לגיטו חולים, בעיקר זקנות מן הרייך.

בין הנשים הרבות שהכירו לה תודה, יצרה קשר מיוחד עם ציירת יהודיה מהעיר פרנקפורט, שהיתה מפורסמת בכל גרמניה. עמליה סקבך (Amalie Seckbach) ילידת 1870, שנפטרה בגיטו באוגוסט 1944. טרודה גרואג טיפלה בעמליה סקבך והפכה לחברה קרובה שלה. הן נהגו לשוחח על החיים של פעם, על אמנותה של עמליה סקבך, על מקומות המסתור של היצירה שלה ועל צמחים האהובים על שתי הנשים, בהיות שתיהן חובבות טבע מושבעות. בשנת 1943 חלתה טרודה גרואג ונמנע ממנה לבקר אצל חברתה. בארכיון בית טרזין נמצאים מכתבים שכתבה עמליה סקבך לטרודה, בהם היא מכנה אותה ״Miene Liebe Goldene״[88]. מלבד הקשר הנפשי העמוק שנוצר בין שתי הנשים הן חלקו גם עיסוק משותף שתיהן ציירו בגיטו. טרודה גרואג ציירה בשעות הפנאי שלה ובין ציוריה פורטרט של עמליה סקבך לפני מותה[89].

כמו במקרה הזה היו מקרים אחרים בהם נוצר קשר בין נשים זקנות מן הרייך לבין יהודים ויהודיות צ׳כיות, על בסיס משותף שגישר מעבר להבדלים בחינוך ובתפיסות עולם. אותן נשים שהצליחו להתגבר על קשיי הקליטה והשכילו להתעלם מסטריאוטיפים ומדעות קדומות, זכו בידידות ובקירבה שליוו אותן עד יומן האחרון: ״למרות הפחדים והמחלות, האבדות הקשות, המצוקות, טרזיינשטאט הייתה התנסות, היו חוויות שלא הייתי רוצה למחוק מחיי. רק החיים עם יהודים בלבד עשו עלי רושם כה כביר, שממלא בשמחה את ליבי ולא אוכל לשכוח אותם אף פעם״[90].

****

עבודה תציל ממוות

לפני המלחמה, עסקו הנשים בצ׳כיה, בגרמניה ובאוסטריה בעיקר בתפקידיהן כעקרות בית. הוטל עליהן לדאוג לחינוך הילדים, לקשרים משפחתיים רחבים ולחיי החברה של המשפחה כולה. נשים שעשו עבודות התנדבות, בהתאם ליכולתן ולאפשרויות המשפחה, השתתפו בארגוני נשים שונים, ציונים, או אחרים והיו מיעוט בקרב הנשים היהודיות. נשים נשואות, אם עבדו מחוץ לבית, היה זה בעיקר בעסק המשפחתי כעזרה לבעל, לאב או לאח[91].

בינואר 1944 עלה מספר הנשים העובדות בגיטו ב- 18% על מספר הגברים העובדים[92]. דר׳ אדית אורנשטיין (Edith Orenstein) שהייתה אחראית על עבודת הנשים בגיטו מהשבוע הראשון לקיומו (הגיעה ב- 4 בדצמבר 1941), הכינה בתחילת שנת 1944 מסמך על מצב עבודת הנשים בגיטו[93].

אדית אורנשטיין שהייתה חברת ה"חלוץ", מקורבת ליעקוב אדלשטיין, ביטאה במסמך רעיונות שנבעו מחשיבה ציונית, סוציאליסטית שניסתה לשנות מערכת ערכית שהיתה קיימת אצל הנשים בחייהן בעבר. התפיסה שבאה לידי ביטוי במסמך לא הייתה מכוונת לנשים הזקנות. היעד היה צעירות ובוגרות, שהיו פעילות בחיי הגיטו והשפיעו עליו יומיום.

על פי אותו מסמך, חובת העבודה של נשים מיועדת לשנות את דפוסי החיים של הנשים ואת טיב המטלות שלהן כלפי הקהילה. נשים חייבות לעבוד בגיטו לא רק עבור משפחתן אלא לטובת החברה כולה. בתוקף תפיסה זו עמדה כל אישה לרשות סידור העבודה של הגיטו, בנוסף לחובותיה למלא תפקידי נקיון בחדר המגורים שלה. אלה, שמסיבות שונות, לא יוכלו לעבוד במקומות עבודה אחרים, עסקו בנקיון וסידור חדרי המגורים והיו שותפות לאחריות על מצב הקהילה[94].

להלן סטטיסטיקה מן המיסמך על תעסוקת נשים במקומות העבודה השונים בגיטו בינואר 1944. בסך הכל נמנו בגטו 11,343 נשים עובדות, על פי החלוקה הבאה: עבודות בבתי מלאכה: 2,600; סדנאות: 1,900; גינון: 1,540; החזקת בתים: 1,520; אדמיניסטרציה: 1,300; מזון: 620; הספקה: 540; עבודה עם נוער: 510; שונות: 343; חקלאות: 300; רופאות: 107; מוכרות: 63 נשים[95].

על פי כתבי הזכרונות מצטירות שעות העבודה במחיצת נשים נוספות, בין הזמנים היפים בגיטו. פאולה פראם (Paula Frahm), ילידת 1890 מברלין, הגיעה לגיטו בספטמבר 1942 בטרנספורט של עיוורים. היא התנדבה לעבוד במפעל הפצלת, שהעסיק בעיקר נשים. בזכרונותיה רשמה:

"הבנתי שללא תעסוקה מועילה לא אהיה מסוגלת לשרוד זמן ארוך. לפיכך, כשיום אחד באו לדרוש מתנדבים, עשיתי זאת מייד יחד עם עוד שלוש נשים אחרות"[96].

מאוחר יותר, כאשר ניסגר צריף הפצלת, החלה לסרוג:

"עבודתי שמרה עלי מהחסכים הכי קשים"[97].

רזי ווגליין, אחות מאולם, שהיתה בת 48 כאשר הגיעה לטרזין באוגוסט 1942, רשמה בזכרונותיה:

"מי שמבקש מאלוהים תיקון בתקופות קשות הוא תם חסר ישע! צריך להתחנן לעמל ולבני אדם שמותר לנו לחיות למענם. החיים כשלעצמם, הם כלום, לחיות בשביל משהו זה הכל! בשבועות הראשונים עבדתי 18 עד 20 שעות ביממה. עבודתי עם החולים עזרה לי למצוא את עצמי. הבנתי שכל המצבים האלה שחררו אותי מבפנים, כל המצוקות, המחסור, המחלות עזרו לי להיות אחות רחמניה במלוא מובן המילה. העבודה הייתה הברכה הכי גדולה כי במשמרת לא היה זמן למחשבות"[98].

חובת העבודה בגיטו לא חלה על פרומיננטים ועל נשים וגברים מעבר לגיל 65. אך הנשים הזקנות הבינו עד מהרה שעליהן למצוא עיסוק כלשהו כדי להחזיק מעמד. מהות העסוק היתה תלויה באופי, בהכשרה בעבר, וכמובן בצרכי המקום.

האדוויג אמס, בת 72, יצאה כבר ביום הראשון לבואה לטרזין, לחפש את חבריה מברלין. כוונותיה היו למצוא בתוך התוהו ובוהו של הגיטו אנשים שיחד איתם תוכל למלא את הזמן, לדאוג להם ולמצוא בהם עניין. בטרם ידעה דבר על דרכי ההשרדות בגיטו היא ניחשה ש"המצאת עיסוקים" מסייעת להתגבר על חיי היומיום המדכאים[99].

האדוויג אמס ספרה על סדר יום בבלוק הנשים הזקנות שלא הייתה מוטלת עליהן חובת העבודה. עם הזמן הייתה אמס לסגנית מנהלת החדר. בתפקידה זה היתה אחראית על הנקיון, על חלוקת העבודה בין הנשים בחדר ועל חלוקת המזון. מרתה כהן (Martha Cohen), שהייתה שותפה של האדוויג אמס למיטת העץ, כתבה עליה לחברה משותפת:

"I can put your mind to rest about Hedwig Ems, who became my dearest friend. She is in good health, can climb up to the bunk without trubble though she is 75, walks fast and upright. She fills her not so easy job as assistant room menager. She is much revered because of her kindness and fairness. She cares for the sick in the most devoted way, gets their food for them and for is on her feet all day"[100].

היו בין הנשים הקשישות שהחליטו להתנדב לעבודות שונות כפי שעשתה קטה מנדה (בת 65) שבזכרונותיה תארה:

"אני נשארתי מטפלת בבית המגורים שלנו, שבו התגוררו רבים. היו שם בתי זקנים, מוסדות לחולים וכ"ו. צריך היה לטפל בהם, במיוחד באלה שהיו צמודים למיטה והיה צריך להביא להם אוכל, כביסה, ודאר. כמו כן היה צורך לגשת עבורם למקומות שונים לבקש נעליים ובגדים ולבצע שליחויות נוספות. לפעמים גם לקרוא בפניהם, או לפטפט מעט וכך לעזור להם משך כל שעות היום. בבית החולים התקיימה גם שמירת לילה, סיבוב בין החדרים אחת לשעתיים.

בחדרים התגבשו קבוצות שבילו את הזמן בסיפורים או בשירה, היה נפלא להקשיב לשירתן של נשים קשישות שהתביישו לגלות את כישרונם לשעבר. היו שעסקו בדברים אחרים כמו עבודות יד. היו נשים שגילו כישורים מיוחדים. משאריות שונות שהעמידו לרשותנו הן יצרו חפצים יפים ושימושיים ואת המלאכה הזאת הן לימדו לאחרות. במיוחד לפני חנוכה היו לנו הרבה חוגים כאלה של נשים חרוצות. שינוי יפה היו המסיבות הקטנות שנערכו לכבוד אירועים אישיים שונים. יום הולדת של 70, חתונת כסף ועוד. חגגנו אותם בפרחי שדה או עלים מגוונים מהעצים בהם קשטנו את השולחנות. הושמעו שירים שחוברו לכבוד המאורע, או שזמרת לשעבר הנעימה בשירתה. גם את החגים הדתיים שלנו יכולנו לחגוג יחד. ערב פסח, כשעל השולחנות שתי הגדות, עם מעט מצות שנותרו לזכרון. טקסי תפילה התקיימו בעליית הגג או באולמות הקסרקטין"[101].

אישה אחרת מברלין, בת גילה של קטה מנדה, כתבה בזכרונותיה:

"שנינו נרשמנו לעבודה הגם שעל פי הגיל לא היינו חייבות בכך. בעלי עבד ככתבן במחלקה לעניני בריאות. הוא טיפל בעבודות הכתיבה עבור מרפאות החוץ בקסרקטין מגדבורג. כאן הוא היה פעיל עד אשר התדרדרה בריאותו. אני הייתי עסוקה בעבודות שונות בבית בו גרתי. יום אחד פניתי לשרות הבריאות, אל דר' קרל פליישמן שניהל את האגף לטיפול הרפואי. מסרתי לו כי יש לי עניין בעבודה עם עוורים. נשלחתי כשבידי פתק עליו רשום "לא לעבודה קשה" לבית העוורים שברחוב Q 319 , אל המנהלת. הייתה זאת המטפלת הראשית אשר בפקודתה היו שלושה או ארבעה חדרים ובהם 25 בני אדם. עלי היה לעבוד כעוזרת. היו עוורים בני גילאים שונים, הם היו בני אדם נהדרים, שנשאו את גורלם בכבוד ובהגינות. הובלתי נשים עוורות לטיול, קראתי בפניהן, ובצעתי שליחויות עבורן. התעניינתי בגורלן ככל שיכולתי."[102].

היו נשים שמצאו תעסוקות שתאמו לכישרונות המיוחדים שלהם. אלזבט ארגוטינסקי רשמה ביומנה ביום 25.3.43:

"מצבי יותר טוב מרוב האנשים כאן, האמנות שלי הושיעה אותי. ימים אחדים אחרי בואי לכאן, נזכרתי בהנחיה שהותירה לנו להביא איתנו כלי מלאכה. הלכתי לזקן הבנין ושאלתי למי לפנות בקשר לשחרור מכשירי הציור שלי"[103].

לנשים הזקנות מהרייך שהיו מעורבת בחיי הגיטו והכירו אסירים צעירים יותר, בעלי מעמד, היו יתרונות נוספים, מעבר למציאת עיסוק למלא בו את שעות היום.

אלזבט ארגוטינסקי קנתה לה יחס מיוחד בקרב האמנים בגיטו, וכאשר נתקפה ב"שושנה" ברגל, מלווה בכאבים ובחום גבוה, מחלה שהייתה נפוצה בין הקשישים בגיטו, מעמדה המיוחד סייע לה:

19.4.1943

"אני שוכבת בחדר חולים מלא שמש השייך לקסרקטין שלנו. כבר שבוע ימים דואגים לי נהדר, כמעט כמו סנטוריום. הרבה מבקרים אצלי. מרגש היה בקורו של קולגה שלי שהביא לי אתמול פרוסת לחם עם שומן חזיר וגילדי שומן. האמנות שלי שפרה את מצבי כאן ואני מצפה בגעגועים לחזור לעבודה וכאמור, בחרץ האביב בעיצומו. גם במצב המגורים שלי, שהם גרועים ביותר, יחול בקרוב שיפור. לא מפקירים אמנית ברמה שלי! יהיה מה שיהיה, תדעו שמצבי היה טוב בהרבה ממצבם של אלפים אחרים"[104].

עדיין לא לגמרי בריאה חזרה אליזבט ארגוטינסקי למגוריה הקודמים. חלשה אחרי המחלה, סיבלה נמשך. מיום הגעתה לגיטו הפסידה 20 קילוגרם ממשקלה:

1.5.1943

"כל כך הרבה תודה אני חייבת לאמנות ולקולגים הצעירים הצ'כים שכל כך מתחשבים בי; הם נותנים כבוד שלא מגיע לי ולא ציפיתי לו ועוזרים לי למכור תמונות תמורת מצרכי מזון"[105].

התמיכה לה זכתה אלזבט לא הוגבלה לבתחום החומרי:

"אתמול צייר קולגה בן 25 בשם פטר קין [מאד כשרוני], את הדיוקן שלי, הציור יצא טוב מאד, ורק אז הבחנתי שאני נראית כמו סבתא של עצמי"[106].

2.5.1943

"היום אני עדיין חלשה, אך אחר הצהריים בילתי שעות מרשימות אצל פטר קין הצעיר יחד עם גרפיקאי הולנדי מאד חשוב, אשר גורש לכאן עם משפחתו, אישה ושלושה ילדים. היה נפלא להתבונן בעבודותיו. עוד אדם נחמד שעובד בקסרקטין שלי כמחלק תפוחי אדמה, שופט שלעבר, מסביר לי פנים ומראה התעניינות בי וביצירות שלי; נראה לי שגם הקולגה ההולנדי העריך את הציורים שלי. דבר יקר המציאות הוא שאדם בערוב ימיו זוכה להערכה בלתי צפוייה ואני בת מזל!"[107].

דוגמא נוספת לניצול כשרונות למען השרדות תארה אלזה דורמיצר בזכרונותיה: "הרצתי בטרזיינשטאט 275 הרצאות ביניהן תכופות לזקנים או חולים. הייתי בין המעטים שלא חששו להרצות בחדרי המחלקה לשחפת, והחולים הודו לי הרבה: הם שלחו יד אל צרור הלחם שלהם ופרסו לי פרוסות, שאמנם בלעתי אותן; עד כדי כך גבר הרעב על הפחד מפני המחלה"[108].

קלרה קארו כתבה בדו"ח שמסרה ל"שרות המודיעין הבריטי על החיים בגיטו טרזין:

"בלילה של נדודי שינה באה לי המחשבה שלבטח יש בגיטו חברים לדעה ונשים שיש להן עניין בעבודה תרבותית יהודית. בגלל הסכנה שבדבר הרשה יעקב אדלשטיין תחילה רק מפגש של עשרים אנשים וכך נפגשנו עשרים מנהיגות לשעבר של ויצ"ו. אני הייתי היחידה שמוצאה מגרמניה. בהנהגתי נפגשנו כל שבת אחר הצהריים. בתחילה היינו 20 לאחר מכן 50, 100, 200 ובמשך הזמן הפכו ימי השבת אחר הצהריים של ויצו על הרצאותיהם למרכז רוחני פעיל של חיי התרבות היהודים"[109].

הרצאות תפסו חלק חשוב בשעות הפנאי של הנשים הזקנות מהרייך. מעבר למפגש שהזכיר את אורח החיים של פעם, היה בהרצאות אתגר מחשבתי שעורר שאלות והנושאים נידונו גם כאשר חזרו "הביתה" לקסרקטין.

כתבה על כך האדוויג אמס:

"I went to very many highly interesting lectures which were given by university professors who were also prisoners. When I returned from one of those talks to my "stable", I had to repeat the essence of it to my fellow inmates. That was good for me, as I had to repeat what I had heard and thus thought it over once more. Almost everyone waited up for me. There were only very few who went to those lectures. Some were afraid to go out in the dark, others who had to start work early had gone to bed already, but everyone wanted to hear what I had to report"[110].

תאור זה ממחיש את ההשפעה הרבה שהייתה לקיום ההרצאות על חיי האסירים ועד כמה היו העיסוקים התרבותיים היו חיוניים להמשך הקיום. הערכה רבה למארגני פעילות שעות הפנאי בגיטו מוצאת בטוי גם בעדויות וזכרונות של קשישות נוספות.

נשים זקנות שהיו בעבר "מלכות בביתן", עוסקות ביפה שבחיים ומשוחררות מדאגות פרנסה, הפכו בגיטו לנשים "מועילות" לחברה, עובדות למענה ולוקחות אחריות על עצמן ועל חברותיהן. נשים בודדות בגיטו חיפשו לעצמן אתגרים חומריים ורוחניים כדי למלא את חייהם בתוכן.

הנסיון לשרוד, להחזיק מעמד, היה כרוך בכאב. נשים התבוננו אחת ברעותה והבחינו בגוף שהצטמק ובמבע שכבה. הפחד להתדרדר לדיכאון, ולאדישות, החמיר במיוחד בתקופת מחלה. הגעגועים היו קשים מנשוא. נשות חברה מכובדות בעבר הפכו להיות קריקטורה של דמותן הקודמת.

אלזה דורמיצר כתבה בנושא זה שיר בשם "אז ועכשיו" (Then and Now), המנסה להמחיש את המיכשולים הגבוהים, שעל הנשים היה לדלג מעליהם כדי להוסיף לחיות. נדרשו שינויים בכל מרכיבי האישיות, שנגעו במערכת הערכית ובזהות הנשית.

Once you were plump
Now you are skeletal,...
Once you had a sunny outlook
Now you're a worm or a fox...
Once you paid for everything
Now you'd steal anything,...
Once you were involved with others
Now you're not even narcissistic,
Once you were depended on
Now you abandon anyone,...
Once you were kissed
Now your lips won't move...

Once you were so clean
Now you scratch and scratch,
Once life was a feast
Now it's not even a funeral..."[111].

תאורים על שינויים שחלו בנשים אסירות הגיטו שכיחים בזכרונות וביומנים. הנשים התבוננו בפליאה במטמורפוזה העוברת עליהן, אך למדו להוסיף ולחיות למרות ההשפלה, הדכאון, הרעב והמוות. פיתוח תכונות שהיו זרות להן קודם - וולגריות, גסות ואטימות סייעו להן להתגבר על תלאות היומיום.

האטימות הותירה אותן אדישות כלפי ההזנחה והליכלוך ושלוות נוכח הכינים שטיילו על השערות ועל הבגדים והמזרונים שורצי הפישפשים. הנשים, כפי שאלזה דורמיצר ואחרות סיפרו היו מודעות לשינוי שקרה להן. הן הבחינו בכך שהפסיקו להיות מוטרדות מהאופן שבו הן נראות בעיניי האחרים. היה זה תהליך איטי, שראשיתו בשימוש בשרותים משותפים. דרך טיפול נגד כינים ופישפשים בחדרי החיטוי, עמידה נוספת בתור לאוכל בציפיה למנה שנייה ונבירה אחר שאריות בסירי המרק המזוהמים ואחר כך אדישות גמורה לכל הסובב. עבור רובן המוחלט של הקשישות בגיטו היה סופו של תהליך זה מוות במחלה וברעב.

****

סיכום

ה"דור השני", דור הבנים והבנות שנולדו אחרי המלחמה להורים שחוו את השואה, הוא דור שגדל ללא סבא וסבתא. המשפחות החדשות שנוצרו נותרו גרעיניות, ללא חווית המשפחה הגדולה. העדרותם של זקנים ממרקם היחסים בין הדורות הותיר ריקנות כואבת שהולידה געגועים וחוסר אונים. משפחות חיפשו נחמה זו בקירבתה של זו. צעירים אימצו לעצמם "דודים" מבוגרים שהיו לתחליף בתפקידי סבא וסבתא. פתרונות קיומים, כאלה ואחרים, שנקטו בהם המשפחות החדשות, הרחיקו את זכר הדמויות מן העבר, עד שהיו כלא היו. מתצלומים ישנים, אל עבר מי מהניצולים שנשמרו בידיו כאלה, ניבטו פנים מעולם אחר, מנותקים מהווית העכשיו השונה ללא הכר.

הנתק בין העולם של טרם המלחמה לבין ההוה שאחריה מחק את דור הזקנים מהזיכרון המשפחתי והקולקטיבי. אין להתפלא, לפיכך, שההיסטוריאוגרפיה אינה עוסקת בגורלם של זקנים בתקופת השואה. מחקרים רבים ומגוונים עוסקים בחקר המוסדות, תנועות הנוער והפרטיזנים, והעיסוק בדילמות קיומיות של הפרט מתמקד בלבטיהם של ילדים, של צעירים ושל הורים, תוך התעלמות מוחלטת מדילמות של הזיקנה.

מקרה מיוחד בתולדות השואה הוא גיטו טרזיינשטאט. בתקופות מסוימות בתולדות הגיטו היוו זקנות וזקנים, שגילם מעל 65 שנים, רוב מוחלט באוכלוסיה[112]. עובדה זו מסבירה את נוכחותם של זקנים וזקנות ביומנים, בזכרונות אישיים ובעדויות בעל פה של ניצולים מקרב אסירי הגיטו. ציורים רבים שנשתמרו, שירי משוררים ומשוררות ורשימות שהתפרסמו בעיתונים, חושפים את מסכת החיים של הזקנים והזקנות. בגיטו טרזין שרדו נשים וגברים זקנים עד תום המילחמה. השתחררו 2,419 נשים זקנות, מעל גיל 65, ביניהן הנשים הקשישות מן הרייך, שכתבו זכרונות, או

הסכימו להתראיין. זכרונות ועדויות אלה הם מקור יחודי לידע על חיי היומיום, המחשבות והפחדים, הגעגועים והתקוה של נשים זקנות בתקופת השואה.

סגנונן של הכותבות מאופק, מבלי לרדת לפרטים. האדוויג אמס כתבה את זכרונותיה אחרי המלחמה, בשנת 1947, כשהייתה בת 79. בפתח הדברים היא מציינת כי הם נכתבים כהענות לבקשתה של בת אחיה לוטה, להעלות את קורותיה בכתב. החיבור כולו ערוך כמעין מיכתב ארוך המסתיים בפיסקה הבאה:

"Thus I am ending my report about the saddest years of my life. There be lot to tell, but I don't think it would be of much interest to others, just as this report which does not really contain a single interesting event"[113].

אמס מדגימה בדבריה שתי מגמות סותרות. מחד, הצורך לחלוק את נסיונה עם אנשים קרובים, מסירת עדות לשם תקשורת המקרבת בין אנשים ובין דורות.

מאידך, אמס חרדה שמא נסיון זה עתיד להכשל. המספרת חוששת מתגובת הקוראת. אולי תפקפק באמינות הסיפור, אולי תשפוט אותו שיפוט מוסרי על פי אמות מידה לא מתאימות. קושי נוסף נעוץ בצורך לתאר את ההתרחשות בכלים של שפה, מאורגנים על פי סדר, הגיוניים. הזיכרונות עולים והאדוויג בוררת בקפידה מה יכתב ועל מה תפסח.

בנספח השני, תוספת לחיבורה הראשון, היא מדווחת על המנועותה מלתאר את בית החולים, שהיה צמוד לצריף בו גרה והקסרקטין שבו אושפזו בטרזין הפגועים בנפשם. בסיום הדו"ח המרתק היא אומרת בפשטות שאין בדבריה תאור של הכאב והאבל העמוק שליוו ומלווים אותה בחייה. אמס, כמו ניצולי שואה רבים, מדברת על הקושי ליצור קשר הבנה, מעבר לפרוט העובדות. אמס מרמזת על פער בין הדורות, שהעמיק בעיקבות השואה וכן לטיעון הנפוץ ש"מי שלא היה שם לא יכול להבין".

מניע מרכזי לכתיבת יומנה של אלזבט ארגוטינסקי נעוץ בחרדתה להעלם, בפחד שלא תצליח להחזיק מעמד:

1.5.1943

"אבדו לי החיוניות ובריאותי החסונה שהיו תמיד מנת חלקי; אני מרגישה שלא אחזיק מעמד בתנאים אלה ושאין לי יותר כח התנגדות לזהומים. לכן אני משתדלת לכתוב את הרשימות האלה ומקווה למסור אותן לאדם צעיר וחזק ממני בעל כח עמידה, כדי שיהיה לכם מושג על חיי במקום הזה וכדי שתדעו שהתמסרותי המוחלטת לאמנות הביאה לי גם יופי והרבה שעות אושר"[114].

היומן של אלזבט ארגוטינסקי נחתם בגיטו. תאריך הרישום האחרון בו הוא ה- 31 באוקטובר 1944. המשפטים האחרונים ביומנה מבטאים את הזעזוע שגרמו לה שילוחי הטרנספורטים האחרונים מהגיטו למזרח, גרוש 18,000 מאסירי הגיטו, רובם להשמדה. בין הנשלחים היו חבריה הציירים הצ'כים שעזרו לה בזמן מצוקתה. נשים זקנות מן הרייך נותרו בגיטו, יחד עם נשים צעירות שעבדו בחקלאות ואחרות שעבדו בסדנאת הפצלת. אלזבט ארגוטינסקי השתחררה חצי שנה מאוחר יותר, שבה לברלין ושם חיתה את שארית ימיה עד פטירתה בשנת 1952.

האדוויג אמס השתחררה גם היא במאי 1945. בחודשים האחרונים לשהותה בגיטו נהגה להתחקות אחרי יהודים שהגיעו בתקופה זו לגיטו עם צעדות המוות, בתקווה למצוא בינהם את בנה. עם השחרור היא שבה לברלין ומצאה שם בית במחיצת זוג חברים שהכירה בגיטו, איתם

עשתה דרך ארוכה. הם אימצו אותה והפכוה לבת משפחה. יתר הנשים שעל זכרונותיהן מבוססת עבודה זו לא שבו לגרמניה. לא אפרט כאן את קורותיהן של הנשים אחרי השחרור אחת לאחת. לא לגבי כולן מצויים בידי פרטים כאלה. ככלל, אחרי השחרור הן יצאו תחילה לחיפוש אחר בית. לאחר שמצאו מקום מגורים הן חוו תהליך מהיר של הסתגלות לתנאי קיום אנושיים, אך החזרה לממוש הערכים הישנים לא היתה אפשרית. ברובד מסויים החלומות התגשמו: לישון שוב על מיטה נקיה, לאכול לשובע, לנוע בחופשיות נקיות ומטופחות, לכך הגיעו כולן בתוך כמה חדשים. התקוות לפגוש מחדש בני משפחה, חברים, נכזבו בכל המיקרים. מהחיים כפי שהיו לפני עלייתו של היטלר לא נותר דבר. הקשר האמיץ אל העם הגרמני, שפתו ותרבותו, שהיה תשתית קיומן לפני עלית הנאציזם, שוב לא היה ניתן לאיחוי.

הגעגועים לעבר והכאב על העולם שאבד השפיעו על חייהן מבלי להרוס את אישיותן. חוויות השואה לא שינו את הזהות של הנשים. תפיסת העולם שהיתה להן בעבר חזרה לכוון חייהן. אם היו שינויים, היו אלה שינויים קלים שלא הכריחו אותן ליצור לעצמן עולם ערכים חדש. על תקופת הנאציזם דברו כעל תקלה איומה, כעל אסון חד פעמי שקרה להן, לעם היהודי באירופה, ולאנושות כולה. הנשים לא חיפשו הסברים, ולא רדפו אחרי נחמות בלבוש של אמונה חדשה. הן יצאו מהגיטו נשים זקנות עצובות, חסרות כל, אך המשיכו לחיות ולמצוא משמעות לחייהן מבלי להזדקק לאתגר חדש. מסביבן הכל נראה אחרת, העולם השתנה, האנשים, השפה, התרבות. ככל שהתאפשר להן השתדלו לחיות בקרב אנשים איתם עברו את המלחמה, אלה שכמוהן הצליחו לשרוד ושמרו על תפיסות ודימויים שהיו משותפים להן בעבר.

בקטעי הסיום של כתבי הזכרונות ניתן לגלות ביטוי לגאווה מסויימת על כך שהחזיקו מעמד, שדווקא הן, זקנות וחלשות, עמדו באתגר. לגאווה זו נילוים רגשי חרטה על הכוח להשאר בחיים: "אילו ידעתי אז את אשר אני יודעת היום לא הייתי נשארת בחיים"[115].

אוקטובר 1995

הערות:

[1] ראה ספרו של ג׳ראלד גרין: Gerald Green. **The Artists of Terezin**, New York (1978). בין הציירים הצ׳כים שמקדו יצירותיהם בגורל הזקנים בולטים מלווינה שלקובה (Malvina Schalkova), שרלוטה בורסובה (Charlotte Buresova), בדז׳ריך פריטה (Bedrich Fritta), פליקס בלוך (Felix Bloch), אוטו אונגר (Otto Ungar), לאו האס (Leo Haas) וקרל פליישמן (Karel Fleischmann).

[2] ראה תיק מס׳ 347. **קרל פליישמן**, ארכיון בית טרזין (להלן: אב״ט), עמ׳ 3.
קרל פליישמן (1897-1944), צ׳כי, היה רופא דרמטולוג, צייר ומשורר. עוד לפני בואו לגיטו היה ידוע בקרב האינטלקטואלים הצ׳כים. העמיד תערוכות רבות של יצירותיו והיה ידוע כאחד המייסדים של ״ליניה״ (קו), אגודת משוררים ויוצרים אשר הוציאה כתב עת משלה. באפריל 1942 נשלח לטרזין. היה אחד העובדים הבכירים של רשות הבריאות בגיטו. את חוויותיו ביטא במאות ציורים, שירים ורשימות.
קרל פליישמן כתב צ׳כית, בעבודתי השתמשתי בתרגום לעברית הנמצא בתיקו בארכיון בית טרזין.

[3] ראה ציוריו בספרו של ג׳ראלד גרין, פרטים בהערה 1.

[4] ראה ספרו של יהויקים כוכבי. **חימוש לקיום רוחני**. יהדות גרמניה 1933-1941, ישראל (1988), עמ׳ 46.

[5] שם.

[6] ראה:

Marion A. Kaplan. “Jewish Women in Nazi Germany: Daily Life, Daily Struggles, 1933-1939”, in **Women and The Holocaust. Different Voices**, edited by Carol Rittner and John K. Roth, New York (1993), pp.189-212.

[7] ראה:

Lucy S. Dawidowicz. **The War Against The Jews 1933-1945**, New York (1981), p. 232.

[8] ראה:

Marion A. Kaplan. “Jewish Women”, p. 203.

[9] ראה:

Marion A. Kaplan. “Tradition and Transition: Jewish Women in Imperial Germany”, in **Jewish Women in Historical Perspective**, edited by Judith R. Baskin, USA (1991), pp. 202-221.

[10] שם, עמ׳ 207-208.

[11] ראה:

Marion A. Kaplan. “Jewish Women”, p. 203.

[12] ראה: האדוויג אמס. זכרונותיה של אישה בת 79, עמ׳ II, תיק מס׳ 12, אב״ט.
האדוויג אמס (Hedwig Ems) נולדה בברלין בשנת 1869 ונפטרה בעיר הולדתה בשנת 1958. זכרונותיה נכתבו בגרמנית כשהייתה בת 79. אני השתמשתי בתרגום הזכרונות לאנגלית.

[13] שם.

[14] שם.

[15] ראה יהדות גרמניה. **דו״ח הילגארד**(Hilgard Henschel) **הנשל על פעילות הקהילה היהודית בברלין בשנים 1941-1943**, עמ׳ 2-3, תיק מס׳ 189. אב״ט.

[16] שם, עמ׳ 4-8.

[17] ראה אמס, זכרונות, עמ׳ V.

[18] בספרים ובמאמרים איזכורים רבים של התופעה מבלי שיושם עליה דגש. אצל החוקרת לוסי דוידוביץ תאור מפורט יותר אך היא איננה מתייחסת להבדלים בין גברים לנשים, או בין צעירים לקשישים.

[19] ראה אמס, עמ׳ V.

[20] ראה אלזבט ארגוטינסקי, יומן, עמ׳ 1, תיק מס׳ 5, אב״ט.
אלזבט ארגוטינסקי (Elsbeth Argutinsky) נולדה בעיר רייכנבך, שלזיה, 1873, נפטרה בברלין בשנת 1952. השתלמה מגיל צעיר בציור וברישום. נישאה לנסיך פיטר ארגוטינסקי מהעיר קזאן, רוסיה ועברה עימו לעירו. בשנת 1917, ברחה מרוסיה עקב המהפכה הקומוניסטית אל העיר ברסלאו ומשם לברלין. בינואר 1943 נשלחה בטנספורט מברלין לטרזין. בגיטו עבדה בסדנת הציירים איתם קשרה קשר ידידות. אלזבט ארגוטינסקי המשיכה לצייר גם אחרי השחרור, עד יום מותה.

[21] ראה קטה מנדה, זכרונות, עמ׳ 1, תיק מס׳ 270, אב״ט.
קטה מנדה (Kaethe Mende) נולדה בברלין בשנת 1878. הגיעה לטרזין בספטמבר 1942. כתבה זכרונותיה בגרמנית. לצורך כתיבת העבודה השתמשתי בתרגום זכרונותיה לעברית.

[22] ראה ספרה של אינגה אוארבכר:

Inge Auerbacher. **I am a Star. Child of the Holocaust**, New York (1986), p. 42

[23] ראה:

Ziri Diamant. “Some Comments on the Psychology of Life in the Ghetto Terezin” in **Terezin**, Council of Jewish Communities in the Czech Lands, Prague (1965), pp. 125-139.

[24] ראה אמס, עמ׳ XV.

[25] ראה אלזה דורמיצר, זכרונות, תיק מס׳ 72, אב״ט.
המידע על הטרנספורט מווסטרבורק, בו הגיעה אלזה דורמיצר (Else Dormitzer) לטרזין, לקוח ממאגר המידע שהוכן על-ידי זדנק לדרר בספרו על גיטו טרזיינשטאט, עמ׳ 262.

[26] ראה דורמיצר, עמ' 3.
[27] ראה רזי ווגליין, "זכרונותיה של אחות רחמניה", עמ' 7, תיק מס' 123, אב"ט.
רזי ווגליין (Resi Weglein) נולדה באולם (Ulm) - גרמניה, בשנת 1894. הגיעה לטרזין באוגוסט 1942.
[28] ראה אמס, עמ' XV.
[29] ראה:
Zdenek Lederer. **Ghetto Theresienstadt**, New York (1983), p. 247.
[30] ראה ארגוטינסקי, עמ' 5.
[31] ראה אמס, עמ' XXXVI, V.
[32] ראה קטה ברסלאואר, זכרונות, עמ' 1, תיק מס' 3, אב"ט.
[33] ראה אמס, עמ' VI.
[34] שם, עמ' XVII.
[35] שם, עמ' VIII.
[36] ראה ברסלאואר, עמ' 2.
[37] "שלויסה", קלט. צריך אליו כוונו אסירי הגיטו עם הגעתם לטרזין. ב"שלויסה" ערכו הגרמנים 'בדיקת חפצים' והחרימו מתוך המזוודות כל דבר שמצא חן בעיניהם. חלק מהרכוש לקח האסיר עמו, חלק אחר נלקח לשמירה במחסני ה"שלויסה". היו תקופות בה ניתן היה, על ידי הגשת בקשה מיוחדת לשילטונות הגיטו 'לשחרר' מהמחסן חפצים מסויימים. ב"שלויסה" התבצע רישום האסירים בכרטסת של הגיטו. בכרטיס האישי נרשמו פרטים אישיים, מקום מגורים בגיטו, מקום עבודה וכו'. בצמוד למקום היה בית חולים שקלט את החולים מבין המגיעים לגיטו.
[38] ראה אמס, עמ' X-XI.
[39] ראה ארגוטינסקי, עמ' 2.
[40] שם, עמ' 4.
[41] ראה ווגליין, עמ' 12-7.
[42] שם, עמ' 11.
[43] ראה אמס, עמ' XX.
[44] שם, עמ' XIV.
[45] ראה ברסלאואר, עמ' 2.
[46] ראה:
Lederer, **Ghetto Theresienstadt**, p. 264 .
המידע על מספר הנשים מן הרייך שנפטרו בגיטו וביניהן מספר הנשים מגיל 65 ומעלה שנפטרו, נמסר לי ממאגר המידע הממוחשב של אב"ט.
[47] ראה:
Lederer, **Ghetto Theresienstadt**, pp. 263 - 264
[48] ראה עדותה של יהודיה גרמניה, תיק מס' 374, עמ' 4-5, אב"ט.
[49] ראה:
Lederer, **Ghetto Theresienstadt**, pp. 263 - 264
[50] ראה אמס, עמ' XVII.
[51] ראה:
Sybil Milton. "Women and the Holocaust: The Case of German and German Jewish Women" in **Women and the Holocaust. Different Voices**, edited by Carol Rittner and John K. Roth, New York (1993), pp.214-249
[52] שם, עמ' 227.
[53] ראה דורמיצר, עמ' 2-3.
[54] ראה פליישמן, עמ' 5.
[55] ראה:
Diamant, "Some Comments", p. 231.
[56] שם.
[57] ראה אמס, עמ' VII.
[58] שם, עמ' IX.
[59] ראה ברסלאואר, עמ' 2.
[60] ראה פליישמן, עמ'2.
[61] שם, עמ' 7.
[62] ראה:
Lederer, **Ghetto Theresienstadt**, p. 249.
[63] ראה רות בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, תל-אביב (1990), עמ' 325-331.
[64] שם.
[65] שם.

66 שם.

67 ראה:

Lederer, **Ghetto Theresienstadt**, p. 263

68 ראה בונדי, אדלשטיין, עמ' 342.

69 ראה אגון רדליך. חיים כאילו. יומן אגון רדליך מגיטו טרזיינשטאט (1942-1944), בית טרזין, (1983), עמ'121.

70 שם, עמ' 123.

71 שם, עמ' 128.

72 שם.

73 בונדי, אדלשטיין, עמ' 330.

74 ראה:

Ruth Schwertfeger. **Women of Theresienstadt. Voices from a Concentration Camp**, New York (1989), p. 35.

75 בונדי, אדלשטיין, עמ' 331.

76 שם, עמ' 330-331.

77 ראה פליישמן, עמ' 2.

78 ראה Schwertfeger, **Women of Theresienstadt**, p. 35.

79 ראה ווגליין, עמ' 24.

80 שם.

81 ראה ארגוטינסקי, עמ' 3.

82 ראה בונדי, אדלשטיין, עמ' 337.

המילה הצ'כית Vedem, משמעותה "אנו מובילים". העיתון יצא לאור במשך שנתיים. עורך העיתון היה נער בן 14, פטר גנץ, שנשלח לגיטו בקיץ 1942, לבדו, ללא הורים. הוא נרצח בבירקנאו באוקטובר 1944.

83 שם.

84 ראה:

Marie Rut Krizkova, Kurt Jiri Kotouc, Zdenek Ornest, editors. **We Were Children Just the Same. Vedem the Secret Magazine by the Boys of Terezin**, Slovakia (1995), p. 137

85 ראה. קלרה קארו, חזק מהחרב. זכרונות, עמ' 12-13, תיק מס' 435, אב"ט.,

86 ראיון בעל פה עם וילי גרואג, חבר קיבוץ מענית, היה בגיטו אב הבית של מעון הבנות L 410. הראיון נמצא ברשות המחברת.

87 ראה טרודה גרואג. שירים של אחות רחמניה, בית טרזין (1989).

88 ראה. עמליה סקבך, מכתבים לטרודה גרואג, תיק מס' 308אב"ט.,

89 שם.

90 ראה מנדה, עמ' 9.

91 ראה:

Marion A. Kaplan, "Tradition and Transition", pp. 202-221.

92 ראה:

Schwertfeger, **Women of Theresienstadt**, pp. 46-47

93 ראה:

H.G. Adler. **Theresienstadt 1941-1945. Das Antliz einer Zwangsgemeinschaft,** Tubingen (1960), pp.414-421.

94 ראה:

Adler, **Theresienstadt,** p. 416.

95 שם, עמ' 416-417.

96 ראה:

Schwertfeger, **Women of Theresienstadt**, p. 47.

97 שם.

98 ראה ווגליין, עמ' 1,7,20.

99 ראה אמס, עמ' XIII.

100 ראה אמס, מכתב של מרתה כהן.

101 ראה מנדה, עמ' 7.

102 ראה עדות של יהודיה גרמניה, עמ' 4.

103 ראה ארגוטינסקי, עמ' 4.

104 שם, עמ' 5.

105 שם.

106 שם.

[107] שם, עמ' 5-6.

[108] ראה דורמיצר, עמ' 3.

[109] ראה קארו, עמ' 4-5.

[110] ראה אמס, עמ' XXIV.

[111] ראה:
Schwertfeger, **Women of Theresienstadt,** p. 57.

[112] ראה:
Lederer, **Ghetto Theresienstadt,** p. 263 ,
בסוף יולי 1942 מנתה אוכלוסיית הגיטו 43,403 יהודים, מהם 21,911 זקנים וזקנות בני 66 שנה ומעלה. אחרי משלוח הזקנים בטרנספורטים בספטמבר ואוקטובר 1942, פחתה אוכלוסיית הזקנים בגיטו. בסוף אוקטובר 1944, איכלס הגיטו 11,068 יהודים, מהם 4,064 זקנים.

[113] ראה אמס, עמ' XXXVIII.

[114] ראה ארגוטינסקי, עמ' 7.

[115] ראה אמס, עמ' XXXVI.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים:

אמס האדוויג. **זיכרונותיה של אישה בת 79**, תיק מס' 12 , ארכיון "בית טרזין" (להלן : אב"ט)
ארגוטינסקי אלזבט. **יומן אישי, טרזיינשטאט 1943-1944**, תיק מס' 15 , אב"ט.
ברסלאואר קטה. **זיכרונות מטרזיינשטאט**, תיק מס' 43 , אב"ט.
גרואג וילי. ראיון בעל פה, ברשות המחברת, (1994).
דורמיצר אלזה. **זכרונות**, תיק מס' 72 , אב"ט.
הנשל הילגארד. **דו"ח על פעילות הקהילה היהודית בברלין בשנים 1941-1943**, תיק מס' 189 , אב"ט.
ווגליין רזי. **זיכרונות** של אחות רחמניה, תיק מס' 123 , אב"ט.
מנדה קטה. **זכרונות**, תיק מס' 270 , אב"ט.
סקבך עמליה. **מכתבים לטרודה גרואג**, תיק מס' 308, אב"ט.
עדות של יהודיה מגרמניה, תיק מס' 374, אב"ט.
פליישמן קרל. **טרזיינשטאט**, תיק מס' 347, אב"ט.
קארו קלרה. **חזק מן החרב. לזיכרון מעוני טרזיינשטאט**, תיק מס' 435 , אב"ט.

מקורות משניים:

בונדי רות. **אדלשטיין נגד הזמן**, תל-אביב (1990)
גרואג טרודה. **שירים של אחות רחמניה**, בית טרזין (1989)
כוכבי יהויקים. **חימוש לקיום רוחני. יהדות גרמניה 1933-1941**, ישראל (1988)
רדליך אגון. **חיים כאילו. יומן מגיטו טרזיינשטאט (1942-1944)**, בית טרזין (1944)
רזניצ'נקו צבי (עורך). **טרזיינשטאט**, תל-אביב (1947)
Adler H.G.**Theresienstadt 1941-1945. Das Antliz einer Zwangsgemeinschaft,** Tubingen (1960)
Auerbacher Ingue.**I am a Star. Child of the Holocaust**, New York (1986)
Dawidowicz Lucy S.**The War Against the Jews 1933-1945**, New York (1981)
Green Gerald. **The Artists from Terezin**, New York (1978)
Heinemann Marlene E. **Gender and Destiny. Women Writers and the Holocaust**, New York (1986)
Krizkova Marie Ruth, Kotouc Kurt Jiri, Ornest Zdenek, editors. **We Were Children Just the Same. Vedem the Secret Magazine by the Boys of Terezin**, Slovakia (1995)
Lederer Zdenek. **Ghetto Theresienstadt**, New York (1983)
Rittner Carol and Roth John K., editors. **Women and the Holocaust. Different Voices**, New York (1993)
Schwertfeger Ruth. **Women of Theresienstadt. Voices from a Concentration Camp**, New York (1989)
Terezin, Council of Jewish Communities in the Cheez Lands, Prague (1965)

מאמרים:

Ziri Diamant. "Some Comments on the Psychology of Life in the Ghetto Terezin", in **Terezin**, Council of Jewish Communities in the Czechs Lands, Prague (1965), pp. 125-139
Marion A. Kaplan. "Tradition and Transition: Jewish Woman in Imperial Germany", in **Jewish Women in Historical Perspective**, edited by Judith R. Baskin (1991), pp. 202-221
Marion A. Kaplan. "Jewish Women in Nazi germany: Daily Life, Daily Struggles, 1933-1939", in **Women and the Holocaust. Different Voices**, edited by Carol Rittner and John K. Roth, New York (1993), pp.189-212
Sybil Milton. "Women and the Holocaust: The Case of German and German Jewish Women", in **Women and the Holocaust. Different Voices**, edited by Carol Rittner and John K. Roth, New York (1993), pp.214-249